

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 181-207, doi: 10.11616/asbi.1392775

Hindistan Ofisi'nin 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Entelektüel ve Politik Güçleri Üzerine' Başlıklı Raporu ve Eleştirel Analizi

A Critical Analysis of the Report of the India Office entitled 'On the Intellectual and Political Forces of the Ottoman Empire'

Ferdi ERTEKİN¹

Geliş Tarihi (Received): 18.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 10.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: The British Library'de, Hindistan Ofisi tarafından hazırlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Entelektüel ve Politik Güçleri Üzerine" başlıklı bir rapor mevcuttur. Rapor, Britanya ile Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbi'nde savaşa devam ederken İngiliz Başbakanı David Lloyd George'un talebi üzerine, Ocak 1917'de oluşturulmuştur. Doğru bilgilerin yanı sıra hatalı bilgilerin ve manipülatif çarpıtmalarında da yer aldığı bu rapor 1916'da kurulan Arap Büro başta olmak üzere, İngiliz istihbaratının farklı birimlerinden temin edilen müstakil raporlardan derlenmiştir. Bu 'derleme rapor'un İngiliz Başbakanı'na sunuluş tarzından, Britanya'nın bu dönemde II. Abdülhamid'i, Türk-Alman ittifakını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, 31 Mart Vakası'nı, Babiâli baskınını, Ermeni meselesini vs. nasıl 'değerlendirdiği'ne dair kıymetli bilgiler edinmek mümkündür. Hindistan Ofisi'nin İttihat ve Terakki idaresindeki 'düşman Osmanlı Devleti'ne bakış açısını ortaya koyan bu rapor, 1908-1917 tarihleri arasında İngiltere'nin Türk politikasının temel yapıtaşlarını, hassasiyetlerini ve zafiyetlerini açığa çıkarması açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Cemal Paşa, Farmasonluk, Arap Büro, Hindistan Ofisi.

&

Abstract: A report entitled 'Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire', prepared by the India Office, is held by the British Library. The report was written in January 1917 at the request of British Prime Minister David Lloyd George, as Britain and the Ottoman Empire continued to fight in the First World War. This report, which contains accurate information as well as inaccuracies and manipulative distortions, was compiled from autonomous reports from various units of British intelligence, notably the Arab Bureau, established in 1916. From the way this 'compilation report' was presented to the Prime Minister, it is possible to gain valuable information about how Britain 'assessed' Abdülhamid II, the Turkish-German alliance, the Committee of Union and Progress, the military mutiny of 13 April 1909, the 1913 coup d'état, the Armenian question, etc. during this period. This report, which reveals the Indian Office's view of the 'enemy Ottoman Empire' under the administration of the Committee of Union and Progress, is important in revealing the basic building blocks, sensitivities and weaknesses of Britain's Turk policy between 1908 and 1917.

Keywords: Committee of Union and Progress, Cemal Pasha, Freemasonry, Arab Bureau, India Office.

Atıf/Cite as: Ertekin, F. (2024). Hindistan Ofisi'nin 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Entelektüel ve Politik Güçleri Üzerine' Başlıklı Raporu ve Eleştirel Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 181-207. doi: 10.11616/asbi.1392775

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Arş. Gör. Dr., Ferdi Ertekin, Trakya Üniversitesi, ferdiertekin@trakya.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

19. yüzyılda İngiliz istihbaratı genel itibariyle şu üç kaynak üzerinden bilgi toplamaktaydı: 1-Askerî olmayan açık istihbarat, 2-Gizli istihbarat ya da casusluk faaliyetleri, 3-Askerî ve bahrî istihbarat (Ertekin, 2022b: 99). İngiltere, 1815 Viyana Kongresi'nden önce, ihtiyacı olan stratejik istihbaratı öncelikle açık istihbarat kaynakları aracılığıyla temin etmekteydi. İngiliz vatandaşları kendilerini imparatorluğun içinde, dışında ya da dünyanın herhangi bir yerinde seyyah, basın muhabiri, kâşif, bilim insanı, tüccar, diplomat, yerel yönetici, memur, vali ve daha birçok biçimlerde bulabiliyordu. Bununla beraber birçok kurum, stratejik istihbarat toplama görevinde önemli rollere sahipti. Bu kurumların arasında Dışişleri Bakanlığı, Sömürge Ofisi/Bakanlığı, Hindistan Ofisi/Bakanlığı, Postane, Ticaret Bakanlığı, Doğu Hindistan Şirketi ve İngiliz Bankası başı çekmekteydi. Denizaşırı ülkelerden toplanan istihbaratın niceliği ve niteliği açısından en önde gelenler Dışişleri Bakanlığı, Sömürge Ofisi ve Hindistan Ofisi'ydi. Konsolosluklar ve elçiliklerden gelen istihbarat raporları Dışişleri Bakanlığı'nda toplanmakta, buradan ilgili birimlere aktarılmaktaydı. 1801'de kurulan Sömürge Ofisi'nin (Britannica, 2023c), sorumluluk sahasına girmeyen tek sömürge bölgesi Hindistan'dı. Hindistan, 1857'deki Sepoy İsyanı'na kadar Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla yönetildi (Fergusson, 1984: 6-7). İngiliz parlamentosu kargaşa sonrası bölgede reform yapmaya karar verince 1858'de Hindistan Ofisi kuruldu (Saini, 2018: 227-228).

19. yüzyılın ortalarında hemen hemen tüm Avrupa devletlerinde daimi askeri istihbarat kurumları oluşturulmaya başlandı. Britanya da 1873'te Savaş Bakanlığı'na bağlı Askerî İstihbarat Dairesi'ni kurdu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askeri konularda uzman kara ve deniz askeri ataşeleri, Dışişleri Bakanlığı'na bağlı resmi görevli memur sıfatıyla elçiliklere tayin edilmeye başladı. 19. yüzyılda, Britanya'nın denizaşırı bölgeler ve özellikle de Hindistan ile bağlantısını Kraliyet Donanması sağlamaktaydı. Kraliyet Donanması, Britanya'nın denizlerdeki hâkimiyetini pekiştirmesinin yanı sıra ülkenin küresel çapta en önemli stratejik istihbarat kaynaklarından biriydi. 1887'de Kraliyet Donanması'na bağlı Deniz İstihbarat Dairesi kuruldu (Ertekin, 2022b: 78, 113, 122).

I. Dünya Savaşı devam ederken 1916 başlarında Londra'daki Savaş Komitesi, hükümet adına Arap meseleleriyle ilgili tüm bölgesel politik ve askeri istihbaratı koordine etmek üzere Kahire'de özel bir istihbarat merkezi kurma kararı aldı (Mohs, 2008: 6). Böylece Arap Büro oluşturuldu. İngiliz istihbaratı, Hindistan ve civarı bölgelerden 'güvenilir bilgi' temin ederken 1858'den itibaren Savaş Bakanlığı'na bağlı Hindistan Ofisi'ni etkin bir araç olarak kullandı. Bu makalenin konusunu teşkil eden rapor, dönemin Başbakanı David Lloyd George'un talebi üzerine Hindistan Ofisi'ne bağlı Politik ve Gizli Bildiri Dairesi B Şubesi² tarafından hazırlandı³. 24 sayfadan oluşan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Politik ve Entelektüel Güçleri*⁴ başlıklı bu rapor ilk bakışta klasik bir istihbarat raporu izlenimi uyandırmaktadır. Propaganda haricinde, İngiliz istihbarat raporlarının ve içindeki bilgi, analiz ve tespitlerin ayırt edici noktası –Britanya'nın dış politik çıkarları mahfuz olmak kaydıyla- herhangi bir ideolojinin perspektifinden kaleme alınmamış olmalarıdır. Bu tip raporlar, ilgili istihbarat birimlerden temin edilen farklı bilgiler doğrultusunda oluşturulmakta ve genellikle "mümkün olduğunca nesnel olma gayretiyle" hazırlanmaktadır. Mümkün olduğu kadar nesnel olma gayreti tabirinin kullanılmasının nedeni, elbette raporları derleyen yahut oluşturan yazar(lar)ın istese de istemese de içine doğduğu toplum-kültür ortamına bağlı olarak, belli bir dünya görüşüne sahip olmasından (Ertekin, 2021: 98-107), belirli bir ülke ve onun çıkarlarına hizmet etmesinden ve en önemlisi raporların karar alıcıların hizmetine sunulmasıyla karar alma sürecine etki etmesinden kaynaklanmaktadır. İngiliz istihbaratına özgü klasik istihbarat raporlarında uygulanan genel prosedür ham bilginin *toplanması*, toplandıktan sonra *işlenmesi* ve *analiz edilmesi* ve nihayet güvenilir ve hatalı bilgiler ayıklandıktan sonra birkaç farklı kaynakla doğrulanmış güvenilir bilginin ilgili birimlere *raporlanması* süreçlerinden oluşmaktadır (Ertekin, 2022b: 109).

Bu raporun özellikle bazı bölümlerde, toplanan istihbaratın işlenip analiz edilmeden ham haliyle alelacele İngiliz başbakanına raporlandığı anlaşılmaktadır. Fakat rapor herhalükarda İngiltere'nin I. Dünya Harbi

² Political and Secret Department Memoranda: Section B.

³ Bu şubenin sorumluluk sahası, "Afrika, Ortadoğu (Arabistan, Basra Körfezi, Mezopotamya vd.), Nepal, Tibet, Butan, Burma, Güney Çin ve Güneydoğu Asya"yı kapsamaktaydı" (TNA, 2023).

⁴ Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire.

enasındaki temel politikasının ana hatlarını açığa çıkarması açısından son derece önemli bir belgedir. Bu raporu oluşturan yazar(lar)ın ya da istihbaratı toplayan görevlilerin, I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlara (Almanya ve Avusturya); İttihat ve Terakki Cemiyeti ve cemiyetin önde gelen isimlerine; özellikle de Cemal Paşa'ya yönelik son derece ağır, bazen sübjektif itham ve iddiaları söz konusudur. Unutulmamalıdır ki bu rapor, tutkulu bir Yunan taraftarı ve İzmir işgalinin destekçisi olan dönemin başbakanı Lloyd George'un (Gilmour, 2004: 796-799) talebi doğrultusunda özel olarak oluşturulmuştur. Politik ve Gizli Bildiri Dairesi'nin diğer raporlarında, raporu oluşturan kişilerin bilgilerine ve raporun oluşturulma tarihine yer verilirken bu raporda herhangi bir isim mevcut değildir. Rapor, Arap Büro ve Dışişleri Bakanlığı başta olmak üzere, İngiliz istihbaratının farklı birimlerden temin edilen bilgiler doğrultusunda derlenmiştir. Bu derlemede, Almanlara ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile cemiyetin önde gelen idarecilerine karşı peşinen olumsuz yaklaşım sergilendiği açıktır. Bunun en önemli nedeni ise raporun oluşturulma tarihidir. Rapor, 1917'de Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun harp halindeyken hazırlanmıştır.

Raporda dikkat çeken bir başka husus ise İngilizlerin Ermeni meselesindeki tarafgirane yaklaşımıdır. İngilizlerin Ermeni meselesindeki politik tarafgirlikleri bilindiğinden 'Ermeni tehciri'nin, raporda çoğu zaman 'katliam' gibi ifadelerle anılması dönemin İngiliz perspektifini ortaya koyması açısından önemli bir veri olarak kabul edilmelidir. İstihbarat teşkilatlarının barış ve savaş zamanlarında *propaganda* amacıyla çeşitli broşür, kitap vs. açık yayınlarla hedef ülkede bilinçli *manipülasyon* yöntemlerine başvurduğu mâlumdur. Propaganda, *kamuoyunu* etkileyecek argüman, dedikodu yahut yalanların yayılması ile diğer insanların inançlarını, tutumlarını ve eylemlerini sembollerle (kelimeler, jestler, afişler, müzik, giyim, nişanlar vs.) sistematik olarak manipüle etme çabasıdır (Britannica, 2023b). *Bütün propaganda faaliyetleri düşmanın gücünü hasıraltı etmeyi, zafiyetlerini ise ön plana çıkarmayı amaçlar*. Raporun, I. Dünya Harbi devam ederken, Britanya ordusunun Gelibolu (1915) ve Kut'ül-Amare (1916)'deki hezimetlerinin ardından, müttefik Rusya'da devrim gerçekleşmeden önce, Ocak 1917'de derlenmiş olması, düşman devletin 'politik ve entelektüel gücü'nü hasıraltı etmek ve zafiyetlerini ön plana çıkarmak amacıyla bazı manipülasyonların yapıldığını alenen ortaya koymaktadır. Fakat oluşturulduğu tarihte kamuoyunun erişimine kapalı olan bu 'derleme raporu', tam manasıyla bir propaganda metni olarak değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü raporda Türkçe kaynaklarla kolaylıkla doğrulanabilecek çok sayıda olay da mevcuttur. Fakat doğru bilgilerin yanı sıra bariz yanlışlar da tespit edilmiştir. Kaldı ki Hindistan Ofisi'nin, en önemli karar alıcı mevkiinde bulunan İngiliz başbakanını bilinçli olarak manipüle etmesi, rasyonelliği ile tanınan İngiliz bürokratik yapısına da pek uygun düşmemektedir. Başbakana sunulan bu 'derleme' raporun tamamı asılsız bilgilerden oluşturulamayacağına göre Hindistan Ofisi'nde bu raporu derleyenlerin başbakana yaranmak adına daha ziyade olumsuz örneklerin ön plana çıkarmış olabileceği ihtimali, en makul izah gibi görünmektedir ki makalenin ilerleyen kısımlarında bu iddiayı destekleyen örnekler yer verilmektedir.

Her halükarda Hindistan Ofisi özelinde Britanya'nın İttihat ve Terakki idaresindeki Osmanlı Devleti'ne bakış açısını ortaya koyan bu rapor, aynı zamanda İngiltere'nin Türk politikasının temel yapıtaşlarını, 'hassasiyetlerini ve en önemlisi de zafiyetlerini' açık etmesi açısından önemli bir tarihi belgedir. Özel talep üzerine derlenen bu rapor I. Dünya Harbi'nde İngiliz karar alıcıları doğrudan etkileme niteliğine sahip olması itibarıyla de ayrıca önem arz etmektedir. Bu tür raporlar, dönemin koşulları ışığında incelenip tetkik edildiğinde mevzubahis ülkenin dış politikasını oluştururken kullandığı aygıt ve yöntemleri ifşa etmesi açısından araştırmacılara kritik malumatlar sunma niteliği taşır. 1917'de oluşturulmuş bu rapor 100 yıldan uzun bir süredir *The British Library*'de bulunmaktadır. Rapor, hâlihazırda *Qatar Digital Library*'den kolayca temin edilebilecek durumdayken Türk tarihçisinin vazifesi bu raporu görmezden gelmek yahut hasıraltı etmek gibi sübjektif/duygusal tepkiler göstermek yerine, Rankeci pozitivist tarih yöntemine sadık kalarak, bu belgeden Osmanlı-İngiliz ilişkileri adına ne gibi sonuçlar çıkarabileceğini ortaya koymak olmalıdır.

Rapor, giriş hariç dört ana bölümden oluşmaktadır: 1. bölüm "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu", 2. bölüm "Alman Ajanları ve Zararlı Faaliyetleri", 3. bölüm "Cemal Paşa'nın Gaddarlıkları", 4. Bölüm: "Yeni Rejim İdaresinde Türkiye'de Farmasonluk", 5. bölüm, "Muhalefete Yapılan Muamele", başlıklarını taşımaktadır. 1., 2. 4. ve 5. bölümlerin başlıkları klasik bir istihbarat raporuna uygun biçimde

herhangi bir öznel/sübjektif yargı içermeksizin oluşturulmuş gibi görünmekteyken 3. bölümde (Cemal Paşa'nın Gaddarlıkları) manipülasyon ve çarpıtmaya tevessül edildiği açıktır. Türkçe'de ilk kez yayımlanan bu çalışma oluşturulurken, raporun hacminden ötürü bazı elemeler yapılmak durumunda kalınmıştır. Makalenin hacmini daraltmak adına 2. bölümde yer alan 'Alman Ajanları ve Zararlı Faaliyetleri' ve 'Hint Müslümanları Arasındaki Türk Entrikaları' kısımları çeviriye dâhil edilmemiş mesele Alman-Türk ittifakı ve İttihat ve Terakki ile sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Raporda, İngiliz perspektifiyle ele alınan olaylar, zaman zaman Türk perspektifine atıf yapılmak suretiyle mümkün olduğunca eleştirel bir bağlamda aktarılmaya çalışılmıştır.

2. Arap Bülteni ve Gerard Lowther'den Lloyd George'a Bir Raporun Serüveni

Arap Büro, Arap dünyasıyla ilgili istihbaratın toplanması ve yayılmasını merkezileştirmek amacıyla Ocak 1916'da Kahire'de kuruldu. Büronun kurulmasını talep eden ve taslağını hazırlayan kişi Mark Sykes olmuştu (Polat, 2010: 103-104). 7 Ocak 1916'da İmparatorluk Müdafaa Komitesi (Committee of Imperial Defence) Başbakan'ın talebi üzerine toplandı. Komitede, Hindistan Ofisi'nden Sir A. Hirtzel, Dışişleri'nden L. Oliphant, Askeri Harekât Müdürlüğü'nden G. M. W. Macdonogh ve F. B. Maurice, Savaş Bakanlığı'ndan Sir Mark Sykes, O. A. G. Fitzgerald, C. N. French, Donanma İstihbarat Müdürü W. R. Hall, İmparatorluk Müdafaa Komitesi Sekreteri M. P. A. Hankey ve W. Dally Jones yer almaktaydı. Bu toplantıda yapısı ve işleyişi Mark Sykes tarafından hazırlanan büronun isminin Arap Büro olması kabul edildi. Kahire kurulan Arap Büro'nun Mısır Yüksek Komiserliği aracılığıyla Dışişleri Bakanlığı'na rapor vermesine karar verildi. Büro'da istihdam edilecek personel, Hindistan Ofisi, Savaş Bakanlığı ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ile birlikte Dışişleri Bakanlığı tarafından temin edilecekti. Büro'nun asli işlevi Yakın Doğu'daki İngiliz politik faaliyetlerini koordine etmek ve Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Ofisi, İmparatorluk Müdafaa Komitesi, Hindistan Ofisi, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Admiralty) ve Hindistan Hükümeti'ni Alman-Türk politikasının genel eğilimi hakkında eşzamanlı olarak bilgilendirmektir (TNA, CAB 42/7/4). Bu toplantı sonucunda İngiliz istihbaratının 'Ortadoğu'daki en önemli merkezlerinden biri olan Arap Büro oluşturuldu. Büro'nun başkanı Gilbert Clayton'dı. Büro memurlarının çoğu Kahire'de, Clayton'a bağlı olarak çalışan Arap uzmanlarından oluşmaktaydı. Büro çalışanları, Levant konsolosluk hizmeti, Türk jandarması, İngiliz politikası, gazetecilik, bankacılık, sömürge idaresi, akademi ve arkeoloji gibi oldukça farklı ve çeşitli özgeçmişlere sahipti (Mohs, 2008: 7). Orta Doğu meseleleriyle boğuşan İngiliz liderlerin istifade edebileceği yegâne güvenilir kaynak, bu büroydu (Westrate, 1992: XIII). Arap Bülteni ise Arap Büro tarafından çıkarılmaktaydı. Büronun, periyodik olmasa da bölgedeki gelişmeleri kısa özetler halinde kayda geçiren bir bülten çıkarması gerektiği fikri ilk olarak Thomas Edward Lawrence tarafından ortaya atılmıştı (Yozgat ve Kartın, 2021: 254). Arap Bülteni, olayların hızına bağlı olarak ayda birkaç kez yayımlanan gizli bir istihbarat bülteniydi. Bülten, gönderildiği 25 askeri ve politik birim haricinde, dışardan herhangi birinin erişimine kapalıydı. Bu 25 birim, Dışişleri Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Admiralty), Askeri İstihbarat Müdürlüğü (Londra), Mısır Ordusu Serdarı, Dışişleri Dairesi Sekreteri (Hindistan), Basra'daki Politik Komiser Âmiri, Somali Komiserliği, Kıbrıs Yüksek Komiserliği, Mısır Yüksek Komiserliği ve Hicaz'a tayin edilen askeri ve sivil yetkililerden müteşekkildi (Mohs, 2008: 9).

Arap Bülteni, Arabistan başta olmak üzere Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki istihbarat raporları, aşiret, topografya ve biyografi çalışmaları, kişiler ve bölgesel konular hakkında akademik makaleler, yabancı gazetelerden çeviriler ve editör yorumlarını ihtiva etmekteydi. Bülten, tüm önemli istihbaratı hızlı bir şekilde aktarması, gayri resmi tarzda habercilik yapması, çok kaynaklı analizi ve Arap Büro'nun kendi izlenim ve endişelerini yansıtan editöryal yorumu ile ön plana çıkmakta ve istihbarat camiasının olaylara ilişkin yargılarını şekillendirerek günlük operasyonlarını yönlendiren en önemli istihbarat kaynaklarından birini teşkil etmekteydi (Mohs, 2008: 10). Örneğin raporda "Yeni Rejim İdaresi Altında Osmanlı'da Farmasonluk" kısmı, noktasından virgülüne kadar, karargâhını Kahire'deki Savoy Otelinde kuran Arap Büro'nun 23 numaralı Arap Bülteni'nden alınmıştı (TNA, FO 882/25/23: 292-298).

Bu başlığın Arap Bülteni'nden Başbakan'a gönderilen gizli raporun içine dâhil edilmesi hususunda yerli literatürde herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Yabancı literatürde bu konuda makale sahibi tek isim Elie Kedourie'dir. Elie Kedourie'ye göre, *Yeni Rejim İdaresi Altında Osmanlı'da Farmasonluk* başlıklı rapor Britanya'nın İstanbul'daki Sefiri Gerard Lowther ve sefirin dragomanı G. H. Fitzmaurice tarafından

hazırlanmıştır⁵. Kedourie göre farmasonluk ve Jön Türk komplosunun gizemleri, ilk kez İstanbul'daki İngiliz Sefiri Gerard Lowther'in Hindistan Genel Valisi Charles Hardinge'e gönderdiği 29 Mayıs 1910 tarihli, 'özel ve gizli' ibreli uzun ve ayrıntılı mektubuyla gündeme gelmişti. Lowther'in burada tüm labirentimsi karmaşıklığıyla gözler önüne serdiği 'anlatı', Akdeniz'in çeşitli yerlerinde masonluğun gizli bağlarıyla birbirine bağlanmış birçok aktörü ihtiva etmekteydi. Sefire göre Osmanlı İmparatorluğu'nu İttihat ve Terakki Cemiyeti değil, Talat Paşa'nın Büyük Üstat olduğu Türkiye Büyük Doğusu idare etmekteydi. Lowther'e göre Yahudiler ve Jön Türkler, Ermeni, Rum ve Arapları dışlamak için bir araya gelmişlerdi. Lowther'in bu raporunu, son derece 'ilginç' bulan Hardinge, raporun birer kopyasını Hindistan Ofisi'ne, Kahire'ye ve Tahran'a gönderdi (Kedourie, 1971: 91-93). Böylece İstanbul'dan Kahire'ye, Kahire'den Hindistan'a, Hindistan'dan Londra'ya nakledilen bu raporun tuhaf ve uzun serüveni, 1917 başlarında İngiliz Başbakanı'nın çalışma ofisinde nihayete erdi.

3. Rapora Giriş: İttihat ve Terakki, II. Abdülhamid, 31 Mart Vakası

Rapor, Osmanlı tebaası ve Osmanlı hükûmeti ayrımıyla açılmaktadır: "Osmanlı tebaası, kendisine belli ölçüde itibar kazandıran niteliklere sahiptir. Ağırbaşlı-temkinli, yabancılara karşı misafirperver, askeri olarak cesur, hayvanlara karşı nazik ve duyarlı, çok çalışkan, çocuklarına düşkün, görünüşte yiğit ve ticarete dürüsttür. Öte yandan kendisine tâbi ırklara (*milletlere*)⁶ karşı muamelesi gaddar ve çağ dışıdır. Dahası, Osmanlı tebaasının ayırt edici niteliklerinden biri son derece itaatkâr olmalarıdır. 'Bu kusur', genellikle disiplinle karıştırılır ancak temelinde şüphesiz manevi cesaret eksikliği yatar ve Müslüman kaderciliği, Bizans'a özgü güce teslimiyet ile Türk konar-göçer yaşam tarzının mantıksız kolektif itaatinin talihsiz sentezinden kaynaklanır.⁷ Osmanlı Türkleri, Kafkasyalılar, Bulgarlar ve Rumlar gibi yabancı bir hükûmetin hâkimiyeti altına girdiğinde, kaderine tamamen boyun eğer, kendisini müdafaa refleksi göstermez ve bir Hıristiyan devletine, kendi hükûmetine olduğu kadar itaatkâr olur. Bu itaatkârlık ya da emirlere râm olma hâli, Türk köylüsünün ya da tebaasının Osmanlı İmparatorluğu hükûmetine karşı isyan etme umudunu da ortadan kaldırmaktadır. Payitaht İstanbul'a hâkim olan, Osmanlı Devleti'nin efendisidir ve İstanbul'da üstünlük, hafiyeleri ve askeri garnizonları kontrol edebilenlerin elindedir" (TBL, IOR/L/PS/18/B267).

"Bu hususta ikinci bir etken de tüm politik gücün İstanbul'da temerküz etmesiydi. İmparatorluk gelenekleri ve şehrin coğrafi konumu, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaktan kurtarmıştı. Yerel feodal eşrafın 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarındaki imhası, eyaletleri müstakil hareket etme gücünden mahrum bıraktı. Şu anda Osmanlı İmparatorluğu'nda, bürokrasi mensup olmadığı halde lider sayılan yegâne kişiler; çöldeki Arap aşiret reisleri, ücra bölgelerdeki birkaç Kürt ağası ve Şam, Halep, Musul ve Bağdat şehirlerinin eşraflarıydı. Netice itibarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasi dışında hiçbir şeyin önemi yoktu, bürokrasi de daima orduyu ve hazineyi kontrol edenlerin insafına kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dâhili güçlerini analiz ederken, tüm tebaanın itaatkâr ve uysal olduğu, bürokrasinin ise İstanbul'da iktidarı tekelinde tutanlar tarafından mekanik bir biçimde kontrol edildiği görülebilir. Eskiden bu güç Sultan'ın, Saray'ın, yüksek memurlardan müteşekkil 'yakın çevre' ve Müslüman ulemanın elindeydi. İttihat ve Terakki'nin gelişinden bu yana bu unsurlar tamamen ortadan kalktı, sultan kuklaya dönüştü, saray dağıldı, eski nazırlar ya emekliliğe sevk edildi yahut öldü. Müslüman ulema ise terörizm, infazlar, şeyhülislamlığa daha önce dinle hiçbir bağlantısı olmayan reislerin tayini ile tamamen ehlileştirildi. Vakıfların idaresi, hâlihazırda dini kurumları hükûmetin politik uşakları haline

⁵"*Tanin* gazetesi, Fitzmaurice'e Arap hilafetini desteklemek adına entrikalar çevirdiği ve Osmanlı Hükûmeti'ne siyonist düşmanlığı attettiği iddiasıyla saldırınca, Lowther baş dragomanını şiddetle savunmuş ve Fitzmaurice'in arkasında durmuştu. Fitzmaurice ise Tanin'in bu saldırısını, farmasonlukla İttihat ve Terakki arasındaki ilişkileri araştırmasına bağlamıştı. (Kedourie, 1971: 90-91).

⁶ Çeviri metninde parantez içinde (*italik*) olarak yazılmış açıklamalar makale yazarına aittir.

⁷ 1915'te Çanakkale'de yaşanan ağır hezimet sonrası 'düşman' nazarında bu ifadelerle tahkirle nitelenen Osmanlı tebaası, 8 Temmuz 1920'de İstiklâl Harbi devam etmekteyken Gelibolu kahramanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından şöyle tarif edilmekteydi: "Efendiler; ben de bazı arkadaşlarım gibi garp milletlerini tanırım. Fransızları, Almanları, Rusları ve bütün dünyanın milletlerini şahsen tanım ve bu tanışıklığım da harp sahalarında, ateş altında, ölüm karşısında olmuştur. Yemin ederek size temin ederim ki, bizim milletimizin kuvve-i mâneviyesi bütün milletlerin kuvve-i mâneviyesinin üstündedir" (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997: 84-85).

getirmek amacıyla tasarlandı. Toplu infazlar, suikastlar, ihbarlar, sürgünler ve müsadereler gerçek bir devrim ihtimalini ortadan kaldırdı ancak İttihat ve Terakki, başka bir rolde yeniden ortaya çıkmak ya da bazı hantal uzantılarından kurtulmak amacıyla kendisine karşı bir devrim tasarlamaya her zaman hazırды. İttihat ve Terakki Cemiyeti bunu farklı vesilelerle hayata geçirdi. Bunlardan ilki 1909'daki *sözde karşı-devrim sırasında* gerçekleşmişti. Cemiyet, Abdülhamid'in prestijinin çok güçlü olduğunu ve Liberal ittifakın gerçek bir politik güç olma emareleri gösterdiğini anlamıştı. İttihat ve Terakki Komitesi subayları Selanik'e geri çekildi, İstanbul'daki garnizonundaki meseleden habersiz birlikler, kendilerini Sultan'ın hafiyeleri olarak tanıtan İttihat ve Terakki Komitesi'nin maaşlı ajan provokatörleri tarafından isyana teşvik edildi. Sonuç itibarıyla liberal subaylar, Sultan'ın arzusuna göre hareket ettiklerini düşünen askerler tarafından katledildi. İttihat ve Terakki Komitesi, öncesinde bu amaç için hazırlanmış olan bir ordu ile 'durumun kurtarıcısı' olarak İstanbul'a yürüdü, politik muhaliflerini öldürdü ve Sultan'ı tahttan indirme ve arzu ettikleri her kim olursa asıp sallandırma salâhiyeti kazandı. Türk-İtalyan Harbi (1911) bir krize doğru ilerlerken, İttihat ve Terakki Komitesi Balkanlardaki vaziyet gerginleşinceye değin inzivaya çekilip faaliyetlerini azalttı. Daha sonra çeteler ve gösteriler vasıtasıyla hükümeti harbe girmeye mecbur etti. Cemiyet, seferberlik arifesinde tüm ittihâtçı subaylarını ordudan çekti, Lüleburgaz'da mağlubiyet kesinleşince İttihatçı subaylar yeniden seferber edildi, hükümet devrildi⁸, başkomutana suikast tertiplendi⁹ ve Edirne geri alındı.¹⁰ Liberal İttifak'ın son artıklarını ortadan kaldırmak için bir bahane arayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ansızın Enver, Talat, Cemal ve Şevket Paşa'ya suikast planını 'keşfedince', Mahmud Şevket Paşa'nın ortadan kaldırılması için görevlendirilenler haricinde tüm komplocuları tutukladı. Ayrıca kendilerine engel olmalarından endişe ettikleri 800 kadar masumu tutuklama bahanesine sahip olmak amacıyla Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesine göz yumdu. Bütün bu olaylara bakılarak, mevcut harp sırasında İstanbul'da olağandışı bir devrim olması halinde, bunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bilgisi dâhilinde planlanmış olabileceği ve her hâlükârda diğerlerinin sadece bir araç olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 2-3).

Başbakana sunulan raporda, Türk tarih yazımında 31 Mart vakası olarak bilinen 13 Nisan 1909 askeri ayaklanması, *sözde karşı devrim* olarak nitelendirilmektedir. Oysa bu vaka, bugün dahi fail ya da failleri tam olarak tespit edilememiş, sadece II. Meşrutiyet'in değil, bütün Osmanlı tarihinin en çok tartışılan hâdiselerinden belki de en önde geleni olarak kabul edilmektedir (Birinci, 2002: 335). Mesele, Türk tarihçileri açısından dahi bu denli tartışmalıyken raporda bu olayın peşinen bir sözde karşı-devrim olarak nitelendirilmesi oldukça manidar görünmektedir. Raporda 31 Mart Vakası'nın İttihat ve Terakki cemiyetine mensup ajan provokatörler tarafından bilinçli olarak kışkırtıldığı iddia edilmekteyken, Mahmud Şevket Paşa'nın niçin suikaste kurban gittiğine dair sadece muhalefet şerhi düşülmekle yetinilmiştir. Raporda *liberal ittifak* betimlemesiyle somut olarak hangi parti ya da hizbin kastedildiği açıkça belirtilmese de bu ifade ile Prens Sabahattin'in "teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkezîyet" parolasıyla hareket eden *Ahrar Fırkası* kastediliyor olmalıdır.

⁸ "16 Aralık 1912'de Londra'da toplanan barış konferansında Edirne'nin Bulgarlara verilmesi ihtimalinin ağırlık kazanması üzerine, Enver, arkadaşları ile beraber 23 Ocak 1913 sabahı Bâbü'l-yi bastı" (Bardakçı, 2015: 104). İttihatçıların Enver ve Talat beylerin önderliğinde 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği, Sadrazam Kâmil Paşa'nın istifası, Nâzım Paşa'nın katli ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle sonuçlanan askeri darbe için bkz. (Küçük, 1991: 390).

⁹ Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, "11 Haziran 1913 Çarşamba sabahı maiyetinde Seryaveri Eşref, Yaveri Mülâzım İbrahim Bey ve Uşağı Kazım Ağa ile birlikte Harbiye Nezareti'nden ayrılıp Babıali'ye gitmek üzere otomobiliyle yola koyuldu. Otomobil, Bayezid Meydanı'nı geçip Çarşıkapı'ya döneceği sırada cenaze alayının ortaya çıkmasıyla durmak zorunda kaldı. Bu esnada Tramvay Caddesi'nin arka tarafına konuşlanmış olan bir otomobilden çıkan üç şahıs, Mahmud Şevket Paşa'ya ateş açarak oracıkta katletti. (Göl, 2021: 340-341; Türkmen, 2003: 385).

¹⁰ "11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın uğradığı suikasta hayatını kaybetmesi üzerine İttihat ve Terakki memleket idaresine tamamen hâkim olurken, Enver de Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlûp eden Balkan ülkelerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklardan istifade ederek 1913 Temmuz'unda Bulgar işgalindeki Edirne'yi geri aldı. Bunun üzerine Hürriyet kahramanı unvanının yanında Edirne fâtihi unvanı da ilâve edilerek 15 Aralık'ta da albaylığa terfi etti." (Bardakçı, 2015: 104).

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu

"1908'de Türk devriminin patlak vermesi, Alman diplomasisinde, genel olarak sanıldığından çok daha az aksamaya neden oldu. Alman Sefiri Baron Marschall von Bieberstein¹¹ bu hamleyi çoktan öngördü ve bu doğrultuda Abdülhamid'le ilişkilerini nezaketin icap ettirdiği asgari düzeye indirmeye başladı. Baron Marschall, Osmanlı'daki ordu subaylarının desteğinden yoksun hiçbir hareketin muvaffak olma ihtimalinin bulunmadığını ilk andan itibaren fark etmişti. Bu subaylar, büyük ölçüde "made in Germany" idi. Von Der Goltz, Hoff, Dittfurth, Kamphoenever'ın ziyaretleri Türk askeri çevrelerinde meyvelerini vermişti. Türk kurmay subayları hâlihazırda, Almanya'ya düzenli ziyaretler gerçekleştiriyor ve Alman Genelkurmay'ında özel öğrenim görüyordu. Alman hocalar hem Pangaltı'daki Harbiyelilere, hem de Erkân-ı Harbiye Mektebi subaylarına Almanya'nın en son askeri keşiflerinden yararlanma imkânı sundu ve imparatorluğa Almanya'dan subaylarla birlikte, İstanbul'daki Alman Sefareti tarafından desteklenen ve Anadolu'nun ekonomik sömürsünü başlatan meşhur grupların -Krupp ve Ehrhardt- temsilcileri geldi. Bunlar Türk dostlarını Almanya'da üretilen gerekli-gereksiz tüm silahları satın almaya teşvik etmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı. Bahsi geçenler, devrime (*II. Meşrutiyet*) kadar Türk basını üzerinde pek etkili olamadı. Zaten devrimden önce bir Türk basınının varlığından dahi söz edilmezdi. Devrimden sonra ise bu grupların önü açıldı. Ordunun Prusya talimi görmüş subayları Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en güçlü müttefikleriydi ancak en az onlar kadar güçlü ve daha sinsi olanlarsa Osmanlı Yahudileriydi. Jön Türk hareketi, Avusturya-Almanya'nın Balkan Yarımadası'na nüfuz etme politikasının öncü birlikleri olarak tanımlanabilecek Selanik Yahudileri'nin Mason localarında doğdu¹². Bu Yahudiler ve aslında Doğu Avrupa Yahudileri'nin büyük çoğunluğu Alman ya da Avusturya-Macaristan taraftarıydı. Türk taraftarı olduklarını iddia ediyorlardı ancak Osmanlı İmparatorluğu'na olan sadakatleri pamuk ipliğine bağlıydı. Yahudiler, basın ve ticaretteki üstünlüklerine ve Almanya'nın askeri gücüne inanmakta, Doğu'nun politik ve mali fethi için 'Töton savaş atının sırtında' hüküm sürmek istemekteydi. Baron Marschall'ı, Hamidiye otokrasisi'nin devrilmesiyle Almanya'nın kaybetmiş olduğu tüm itibarı hızla yeniden geri kazanabileceğinden emin hale getiren iki unsur, Rus düşmanlığı ve Yahudilerdi.

Avusturya-Macaristan 5 Ekim 1908'de Bosna-Herkes'i ilhak etti¹³. Bu olay, Türklerin öfkelerini perçinledi. Avusturya-Macaristan'ın müttefiki olan Almanya, bir müddet bu durumdan mağdur olduysa da Selanik'teki Yahudiler ve İstanbul'daki Alman sefareti, gazaba gelen Türkleri teskin etmek adına ellerinden geleni yaptı. Bu esnada İttihat ve Terakki Komitesi, Büyük Britanya'dan şüphelenmeye başladı. Komitenin heyecanlı ve tecrübesiz liderleri, ihtiyar Sadrazam Kamil Paşa'yı fazla yumuşak başlı bularak, İngiliz Hükûmeti ve İngiliz Sefareti tarafından Britanya'nın eski dostu Kâmil Paşa'ya gösterilen alakadan dolayı gücendiler. Şubat 1909'da Kamil Paşa azledildiğinde¹⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk politik zaferini kazanmış oldu. Bunun üzerine Almanya ile yakınlaşma konusunda mesafe kaydedildi. Bu arada İngiltere'yle dost kalma çabası da hala devam etmekteydi. Alman Hükûmeti 28 Mart 1909'da, bir hamleyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki itibarını yeniden tesis etti. O gün Alman Hükûmeti, Rusya, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan arasında devam eden Bosna-Hersek'le ilgili anlaşmazlığa müdahale etti ve bir sözde-ültilatomla Rusya'yı Sırbistan'a daha fazla diplomatik yardımda bulunmaktan vazgeçmeye zorladı. Almanya'nın, eli kılıcının kabzasında, parlayan zırhıyla bir anda ortaya çıkması, Türk militaristlerine ve Alman gücünün gözlerini kamaştırdığı yahut Alman altınının baştan çıkardığı herkese, Alman taraftarı gösteriler yapma bahanesi verdi. Birkaç gün içinde de İstanbul'da askeri ayaklanma (31

¹¹ "Baron Marschall von Bieberstein, 1890'da Türkiye'ye sefir olarak tayin edilmişti. Uzun boylu, gürlü konuşması, yüzünde talebelik dönemi düellolarından kalma yara izleriyle Beyoğlu muhiti kadar Saray ve Babiâli çevresinin de renkli simaları arasındaydı." (Ortaylı, 1981: 44-45).

¹² Şükrü Hanoğlu'nun ifade ettiği gibi farmasonluk ile Jön Türkler arasındaki ilişkinin kökeni Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne değin uzanmaktadır. Hürriyet Cemiyeti, Selanik'te Mithat Şükrü (Bleda)'nın evinde yapılan toplantıda, çoğunluğu III. Ordu'ya mensup subaylar tarafından kuruldu. Cemiyet, hücre tipi bir yapılanmayı benimsemiş ve gizliliğe büyük önem vermişti. Cemiyette belirgin bir lider ya da başkan bulunmamakla beraber İsmail Canbolat, Talat ve Rahmi beylerden müteşekkil bir 'heyet-i âliye'si vardı (Gökbayır, 2012: 68-69).

¹³ Raporla ilhakın tarihi Eylül 1908 olarak verilmiştir ki bu tarih hatalıdır. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Herkes'i ilhakı 5 Ekim 1908'de gerçekleşmiştir (Uçarol, 1995: 408)

¹⁴ İngiliz taraftarlığı ile tanınan Sadrazam Kâmil Paşa 14 Şubat 1909'da görevden alınmıştı (Çetin, 2022: 393).

Mart Vakası) patlak verdi. Bu ayaklanma ile Payitaht'tan kovulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya'daki güçlerin desteğini aldı ve 24 Nisan 1909'da isyanı sert bir şekilde bastırdı. 3 gün sonra (27 Nisan) Sultan II. Abdülhamid tahtan indirildi. Böylece İttihat ve Terakki ikinci zaferini kazandı. Şimdiye kadar, İstanbul'da kurulmuş olan ve Alman Dışişleri Bakanlığı, Krupp firması, Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank tarafından sübvansede edilen Alman gazetesi *Osmanischer Lloyd*, sütunlarında Sultan II. Abdülhamid lehine isyanı İngiltere'nin teşvik etmiş olduğunu imâ etti. Fransızca yayınlanan ve Jön Türklerin yayın organı gibi görünen ancak yaşlı bir Alman Yahudi'sinin sahibi olduğu ve kontrol ettiği *Le Jeune Turc*¹⁵ gazetesi birden, İngiliz karşıtı bir kampanya başlattı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz temsilcilerinin bu dönemde yaptıklarından daha fazlasını yapmaları imkânsızdı. İngiliz Hükûmeti de yeni rejim için elinden gelen tüm çabayı göstermişti. İngiltere'nin Avusturya-Macaristan ile ilişkileri neredeyse bir asırdır samimiydi buna rağmen İngiltere, Avusturya-Macaristan'ın Berlin Anlaşması'nı ihlal etmesinden ve İttihat-Terakki rejiminin beklentilerine vurulan darbeden duyduğu hoşnutsuzluğu alenen beyân etti. Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'na en az Almanya kadar işinin ehli üstelik çok daha az maliyetli danışmanlar verdi ve İngiliz basını, Türk devrimini (*II. Meşrutiyet*) coşkulu ifadelerle selamladı. Bir süre sonra Türk kamuoyundaki İngiliz karşıtı hisler azalır gibi olduysa da 1909 yılı sonlarında Meclis-i Umumi'de, Alman nüfuzunun ne denli yaygın hale geldiğini gösteren olaylar meydana geldi. Meclis'te, Bağdat Demiryolu Şirketi'ne kilometre garantilerinin ödenmesine ilişkin tartışma esnasında, tanınmış bir mebus olan Ferid Efendi Britanya'ya yönelik çok şiddetli bir saldırıda bulundu. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa bu saldırıyı kınadıysa da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclis kanadının önde gelen üyeleri bu saldırıya itiraz etmedi. Baron Von Oppenheim ve Bağdat Mebusu Eskill Sassoon'un da aralarında bulunduğu Alman ve Yahudiler, Jön Türkleri kendi saflarına çekti. Bir müddet sonra Hüseyin Hilmi Paşa istifa etti¹⁶. İttihat ve Terakki Cemiyeti sadrazamın tüm icraatlarını onaylamamaktaydı. Almanlar Lynch'e imtiyaz verilmesi meselesini sadrazama karşı kullanarak azline neden oldu. Sabık sadrazamın yerini II. Abdülhamid'in kurnaz ve rüşvetçi gözdesi Sadrazam (*İbrahim*) Hakkı Paşa aldı¹⁷. Hakkı Paşa, Alman Sefiri ile yakın temas halindeydi ve Berlin'e birkaç ziyarette bulundu. Paşa, neredeyse birkaç hafta içinde Alman Sefareti'nin müdavimi haline geldi. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzunu arttırmak için elinden geleni yaparken, Alman şehirlerine gelen Türk ziyaretçileri etkileme fırsatını da kaçırmadı. Türk Meclis delegelerine, Fransa ve İngiltere ziyaretlerinde fabrikalar, atölyeler, hayır kurumları ve müzeler gezdirildi. Delegeler, Almanya'yı ziyaretlerindeyse görkemli bir teşrifatla göz kamaştırıcı bir biçimde yürüyen askerlerin gövde gösterileri eşliğinde, saray törenlerinin ihtişamıyla karşılandı. Almanlar, Türk delegelere Almanya'nın askeri gücü ile milli kudretinin azametini göstermek adına hiçbir fırsat kaçırmadı. 1910 yazında Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki dış politikasının ne olacağı meselesini uzun uzadıya tartıştı ve sonunda, imparatorluğun merkezi devletlerle¹⁸ ittifaktan kazanacağı çok şey olsa da, ordunun yeniden teşkilatlanmasında önemli bir aşama kaydedilinceye kadar, Babiâli'nin herhangi bir taahhüde girmekten kaçınmasının daha uygun olacağı kararına vardı. 1910 sonbaharında Almanya, Babiâli'ye iki antika zırhlı ve dört modern destroyer sattı. Bu olay, Alman basınında coşkuyla karşılandı. Almanya'ya büyük miktarda askeri mühimmat siparişi verildi ve birçok Türk subayı öğrenim görmek amacıyla Almanya'ya gönderildi. 1908'den beri Berlin'de askeri ataşe olarak görev yapan Enver Paşa, Kayzer ve Veliht Prens'in hususi alakasına mazhar oldu. Komitenin mali uzmanı Selanikli bir kripto-Yahudi Cavit Bey, önde gelen Alman sermayedarlar tarafından Berlin'de bir kredi sözleşmesi imzalaması hususunda desteklendi. Ekim ayında, Babiâli ile Alman Bağdat Demiryolu Şirketi arasında imzalanan bir sözleşme ile şirkete Bağdat Demiryolu'nu daha da uzatma ve Alman imtiyaz sahiplerine çok daha uygun koşullarda İskenderiye'de bir liman ve kömür ambarı inşa etme izni verildi. Cemiyet, 1911'de düzenlediği kongrede Osmanlı İmparatorluğu ile merkezi devletler arasında bir yakınlaşmanın zaruretini onayladı. İtalya ile girişilen harp bile Türk-Alman dostluğuna pek zarar veremedi. Uluslararası hukukun kısıtlamalarına hiçbir zaman bağlı kalmayan Almanya, İstanbul'daki

¹⁵ Gazetenin siyonistler ile olan bağı hakkında bir değerlendirme için bkz. Koloğlu, 1992: 46-48.

¹⁶ Hüseyin Hilmi Paşa, Mayıs 1909-Ocak 1910 tarihleri arasında sadrazamlık makamında bulunmuştur (Kuneralp, 1999: 1).

¹⁷ İbrahim Hakkı Paşa 12 Ocak 1910'da sadaret görevine başladıktan sonra İttihatçılar'a boyun eğerek İttihatçı bir kabine oluşturdu. Dâhiliye Nâzırı Talat ve Maliye Nâzırı Câvid beylerle Hariciye Nâzırı Rifat Paşa'yı makamlarında bıraktı, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nâzırı olarak kabineye aldı (Kurşun, 2000: 311).

¹⁸ I. Dünya Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'dan oluşan ittifak kuvvetleri.

askeri misyonunu etkin hale getirmekle kalmadı, aynı zamanda Enver Bey'e yardım etmek için Sirenayka'ya subay ve silah dahi gönderdi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kitleler, İttihat ve Terakki'nin sendelemekte olduğunu belli belirsiz de olsa anlıyordu. 1912'de İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin düşmesine neden olan askeri isyan, bazı kesimler tarafından desteklendi ve Balkan harbi felaketleri, Alman askeri talimlerinin Türklere henüz zafere giden yolu açmadığını kanıtladı.

23 Ocak 1913'te gerçekleşen darbe (*Babiâli baskını*) Macar eşrafından M. de Szemere ve bir grup Alman Yahudisi tarafından finanse edildi. Bu olayı, Alman nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nda mütemediyen artması takip etti. Bu nüfuz, Liman Von Sanders Paşa'nın geniş yetkilerle Osmanlı ordusuna askeri danışman tayin edilmesiyle doruğa ulaştı. Mayıs 1914'te Alman kruvazörü Goeben, İstanbul'u ikinci kez ziyaret etti. Alman Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Wilhelm Souchon, bayrağını bu kruvazörde dalgalandırdı. Souchon ile Enver Paşa arasında, bazılarında Liman von Sanders'in de hazır bulunduğu bir dizi gizli görüşme gerçekleştirildi. Avrupa (*I. Dünya*) Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Alman askeri misyonu, Türkiye'de kaldı. Goeben ve Breslau, 9 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'na girdi. Bu gemiler itibari bir 'satış' ile Türk sularında kaldı. İsimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilen bu kruvazörler tahkim edildi. Alman kara ve deniz subayları, denizciler, mühendisler ve topçular Romanya ve Bulgaristan üzerinden Osmanlı topraklarına girmeye başladı. Türk harp gemileri birbiri ardına Alman personeli ve mürettebatını kabul ettikçe, İngiliz Donanma Misyonu'nun Osmanlı sularında varlığını sürdürmesi imkânsız hale geldi. Türk basını hızla satın alındı ve Ekim ayı başlarında Baron Kühlmann'ın Pera ve İstanbul'da açtığı haber büroları ile kamuoyu büyük ölçüde abartılı Alman zafer hikâyeleriyle manipüle edildi. İngiliz Donanma Misyonu'nun imparatorluğu terk etmesi üzerine Türk filosunun komutasını Amiral Souchon devraldı. 29 Ekim'de Türk-Alman mürettebata sahip muhripler Odessa'ya saldırdı. Harbin patlak vermesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Alman nüfuzu giderek arttı. Böylece Alman generaller Osmanlı ordusunun gerçek liderleri haline geldiler ve zaman zaman komutayı devraldılar. Merkezi devletlere¹⁹, İstanbul yolunun açılmasının ardından²⁰ dâhiliye, adliye ve maliye nezaretlerine Alman danışmanlar atandı. Osmanlı donanması yahut ondan geriye kalanlar, bundan böyle Amiral Souchon'un kontrolündeydi. Osmanlı İmparatorluğu, Alman kâğıtları karşılığında büyük miktarda altın vermeye ikna edildi. Harp, dâhili ekonomiyi felce uğrattınca Alman spekülâtorler Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk ve bakır arzını arttırdı, büyükbaş hayvanlar ile tahulları 'karaborsa'ya düşürerek ayaklanmalara neden oldu. Enver Paşa, Türk gençlerinin Prusya-Turan çizgisindeki askeri eğitimini Albay von Hoff'a emanet etti ve İstanbul'da Alman ajanlarının destekleriyle, güçlü bir Alman kolluk kuvveti tarafından korunan bir Türk-Alman 'Dostluk Evi' açıldı" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 3-7).

Görüldüğü üzere bu kısımda İngiliz Başbakanı'na verilen mesaj oldukça açıktır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzunun artışı belli başlı dönüm noktalarına bağlanmaktadır. Bu dönüm noktalarından ilki, İngiliz yanlısı Sadrazam Kamil Paşa'nın azledilmesidir. İkinci dönüm noktası, raporda *sözde karşı devrim* olarak anılan 31 Mart Vakası'nın ardından Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun İstanbul'u ele geçirmesi ve II. Abdülhamid'i tahtan indirmesidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mektepli Türk subaylarının, Alman taraftarı olarak nitelendirildiği raporda, Jön Türklerin tarih sahnesine çıkışı Selanik'in mason localarıyla ilişkilendirilmektedir. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra Babiâli baskını, bir diğer dönüm noktası olarak öne çıkarılmaktadır²¹. Rapora göre II. Meşrutiyetin ilânından sonra Türk kamuoyu Alman ve Yahudi provokatörler tarafından satın alınıp İngiltere aleyhine manipüle edilmişti. 1909 senesi sonundan itibaren silah sanayinden demiryollarına kadar imparatorlukta Alman nüfuzu sürekli artmış, İngiliz nüfuzu ise giderek azalmıştı. 1913'teki Babiâli baskını Almanlar ve Yahudiler finanse etmiş, bu olaydan sonra İttihat ve Terakki

¹⁹ I. Dünya Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun da dâhil olduğu ittifak kuvvetleri.

²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Harbi'ne girişi kastedilmektedir.

²¹ Dönemin İngiliz askeri ataşe raporlarına bakılırsa Rus-Japon Harbi (1904-1905)'nden sonra Sultan II. Abdülhamid'in Alman silahlarına olan itimadı azalmıştı (Ertekin, 2022: 459). İngilizler bu yıllarda durumu fırsat bilerek Alman askeri misyonunu İngiliz askeri misyonu, Alman silahlarını ise İngiliz silahları ile ikame etmek adına ellerinden gelen çabayı sergilemişse de II. Meşrutiyet'in ilanı ve mektepli subayların iktidarı ele geçirmesi planlarını alt üst etti.

Cemiyeti ve Berlin’de askeri ataşelik yapmış Enver Paşa iktidarı tümüyle ele geçirmişti. I. Dünya Harbi öncesi Liman von Sanders başkanlığındaki Alman askeri misyonu Türkiye’ye davet edilmiş, harp patlak verdiğinde iki Alman zırhlısı Türk sularında kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu böylece Almanya’nın safında savaşa dâhil olmuştur. Raporda hedef tahtasına konan üçlü yapı ‘Almanlar, Yahudiler ve İttihat-Terakki Cemiyeti mensubu Prusya talimi görmüş Alman taraftarı mektepli Jön Türkler’di.

3.2. Cemal Paşa’nın Gaddarlıkları²²

Raporun özellikle bu kısmı başlığından da kendisini ele verdiği gibi sübjektif/öznel yorumlara oldukça açıktır. Bu kısımda Cemal Paşa’ya biçilen son derece gaddar bir Şark valisi imajı, İngilizlerin I. Dünya Harbi öncesinde ve esnasında imparatorlukta Arap unsurları Osmanlı Devleti aleyhine kıskırtmasının doğal sonucu olarak değerlendirilmelidir. Raporda Cemal Paşa şöyle tasvir edilmektedir:

“Cemal Paşa, vilayete ilk gelişinde²³ Suriyelilere nazik davrandı. Mısır’ın müstakbel fatihi olarak bölgeye gelen Cemal Paşa, tayinini ülkeleri için bir onur ve politik olarak kısmi tanınma olarak telakki eden Suriyeliler tarafından nezaketle karşılandı. Paşa, vilayetin kuzeyinden güneyine yaptığı ziyaretlerle varlığını her yerde hissettirdi. Bağımsızlık isteyen bazı yerel valileri azlederek diğerlerinin dirençlerini kırdı. Baskıcı tabiatı, iki olayda kendini gösterdi. Bunlardan ilki, Fransa ile entrika çevirdiği suçlamasıyla yargılandıktan sonra kiralık külhanbeyleri tarafından feci bir şekilde dövülüp hakarete uğrayan, Şam’da bir eşeğe bindirilerek gezdirilen Baalbekli Suriyeli bir Hristiyan olan Nahle Mutran’ın²⁴ mahkûm etmesi ve ona yapılan kötü muameleydi. Nahle’nin kız kardeşi Victoria Mutran’ın Cemal’i, Enver ve Talat’la birlikte 23 Ocak 1913 darbesini hazırlarken (Kıbrıslı) Kamil Paşa’nın zaptiyesinden kurtardığı, karşı-devrim günlerinde silahlı isyancılar kanlarını dökmek için onları ararken Cavit ve Cahit beyleri evinde sakladığı; sıklıkla Fransız Dışişleri Bakanlığı’nı ziyaret ederek Paris’te İttihat ve Terakki Cemiyeti için elinden geleni yaptığı göz önüne alındığında, Cemal’in bu davranışı korkunç bir nankörlük örneği idi. İkinci olay ise Cemal’in Filistinli Yahudilere yönelik emsal niteliğindeki zulmüydü. Bunların çoğu yabancı ve düşman milletlerindendi. Cemal, Suriye’deki diğer müttefik tebaaya yaptığı gibi mallarına el koymaya ve Yahudileri sınır dışı etmeye başladı ki bu, mülklerini müsadere ettiği İngiliz, Fransız ve Ruslara yaptığı muamelenin yanında merhametli kalırdı. Ancak Cemal, Yahudilere dokunarak sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti’ndeki Yahudi ve kripto-Yahudilerin değil, Türkiye’deki Amerikan Sefiri (*Morgenthau*)’nin de öfkesini üzerine çekti. Suriye’deki müttefik tebaa adına çabaları başarısız olmuş, Ermeni katliamlarına seyirci kalmış ve Beyrut’ta konsolosluk mühürlerinin kırılmasına müsaade edip altı ay geçinceye kadar bu durumu protesto etmemiş, kendisi de bir Yahudi olan Sefir Bay (*Henry*) Morgenthau²⁵, bunun üzerine tüm nüfuzunu kullanarak Cemal’den, tehcir edilmek istenen Yahudiler için sadece merhamet değil aynı zamanda yeni tarım imtiyazlarının koparılmasıyla doruğa ulaşan lütuflar temin etti. Cemal, Yahudi karşıtı mazisinden o denli uzaklaştı ki haremine bir Yahudi kadın dahi kattı. Artık Suriye’de kendini güvende hissediyordu. Vilayetin her yerinde sözü kanun hükmündeydi. Vilayetin seferber olmuş gençliği ve Osmanlı birlikleri tamamen onundu. Osmanlı memurları itaatkârdı: yabancı konsoloslar boyun eğmişti. Vilayetteki Alman personelinin bir kısmından dahi kurtuldu. 1915’in yaz aylarında Cemal ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında her şeyin yolunda gitmediğine dair gizemli rivayetler dolanmaya başladı.

²² “Cemal Paşa akademik literatürde de oldukça tartışmalı bir simâ olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin Büyük Cemal Paşa’sı için Araplar el-Saffah (kan dökücü), el-gaddar sıfatlarını yakıştırmış, Avrupa literatüründe Enver, Talat ve Cemal paşalar triumvirate, triumvir (üçlü tiran) olarak adlandırılmıştır” (Polat, 2023: 211-212).

²³ IV. Ordu Kumandanlığı’nın yanı sıra Suriye ve Arabistan Valiliği görevlerini uhdesine alan Cemal Paşa, bu tayinden sonra İngiliz istihbaratının yakın takibine alınmıştı (Polat, 2023: 214).

²⁴ “Nahle Mutran ve Reşid Mutran, Paris’te merkezli İhyâü’l-Arabi cemiyetinin kurucularından biri olan Baalbekli Katolik Nedre Mutran’ın kardeşleriydi. Nahle ve Reşid 1908 Devrimi’nden önce Paris’e yerleşmişlerdi. İki kardeş, 1908 yılı sonlarında Reşid Mutran’ın başkanlığında “Suriye Merkez Komitesi” isimli bir örgüt kurduklarını açıkladı. 25 Aralık 1908 tarihinde bu örgüt adına ilan edilen manifestoda, imparatorluk içindeki ve dışındaki tüm Suriyelilerin kendilerini desteklediği iddia edildi. İmparatorluğun farklı beklentileri olan çok sayıda milletten müteşekkil olması nedeniyle Batı tarzı bir anayasanın beyhude olduğunun ve imparatorluğun kaçınılmaz olarak dağılıp çökeceğinin iddia edildiği manifestoda, Suriyelilerin kendilerini merkezi hükümetten koruyabilecek kadar güçlü bir yerel hükümete sahip olması gerektiği ifade edilmekteydi.” (Sezer, 2017: 118). Ayrıca Reşid Mutran hadisesinin arka planı için bkz. (Tunç, 2011: 475-506).

²⁵ “Günümüzde Ermeni sorunu ile ilgili kaleme alınan, Ermeni tezini savunan ve 1915 olaylarını bir soykırım olarak niteleyen kaynakların neredeyse tamamı 1916 yılında ABD’nde ilk önce gazetelerde yayımlanan ve daha sonra bir kitap olarak neşredilen “Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü” isimli eseri referans göstermektedir.” (Selvi, 2022).

'Suriye Diktatörü'nün Arap birliklerini Çanakkale Boğazı'na göndermeyi reddettiği²⁶, Suriye'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız bir ordu kurmayı planladığı rivayet edilmekteydi. Cemal'in kendisi de bu haberleri süsledi. Midilli'den bir Türk, Arap kanına bulanmış kadehiyle, 'Peygamber'in tebaasına duyduğu sempatiden' söz etmekteydi. Araplar tedricen Cemal'in kendilerine karşı iyi niyet beslediğine ikna oldu. Kumarbazlığına, sarhoşluğuna, aşırı derecede çapkınlığına, öfkelenildiğinde gözü kararıp önüne gelene çatmasına rağmen, bu adamın altı yıldır Osmanlı Hükümeti'nden talep ettikleri reformlar konusunda kendilerine yardımcı olacağını düşünmeye başladılar. Suriyeli liderlerden bazıları Cemal'e güvenmeye başladı. Cemal'in dört gözle beklediği şey de buydu. Cemal Paşa, kendisine yardımcı olması için Komite'nin en kötü mizaçlı adamlarından biri olan Azmi'yi İstanbul'dan getirtti. Bu ikisi, Beyrut'un önde gelen eşrafından bir grubu tutukladılar ve iki gün süren alaycı bir yargılamadan sonra onları halka açık bir şekilde pazar yerinde astılar. Asılan dokuz kişinin tamamı politikacı değildi. Aralarından çoğu Beyrut'un sosyal ve edebi çevrelerinden servet sahibi Müslüman beyefendilerdi. Bunlardan bazıları Arap harflerinin yeniden canlandırılması için çaba gösteren şairler, diğerleri ise ansiklopedistlerdi. İçlerinden biri, anayasal yollarla Osmanlı Hükümeti'ni Suriye'nin daha aydınlanmış bölgelerine bir miktar yetki devredilmesini; mahkemelerde Arap dilinin konuşulmasını; memurların Arap olmasını ve vergilerin en azından bir kısmının yerel harcamalar için kullanılmasını savunan bir komite lideriydi. Kendisi ve arkadaşları bu talepleri dile getirdikleri için asıldı. Abdülkerim el-Halil de aynı kaderi paylaştı²⁷.

Cemal daha sonra, Beyrut'taki Fransız Konsolosluğu'nun arşivinde bulunan Amerikan Başkonsolosluğu'na ait evrakların mühürlerini açarak belgeleri ele geçirdi. Bunun üzerine suçlanan hiçbir Yahudi olmadığını gören Amerikan Hükümeti, hiçbir itirazda bulunmadı. Cemal Paşa elde ettiği bilgi ve belgelerle yeni bir kampanya başlattı. Cemal, belgelere dayanarak Şam'da ve başka yerlerde önde gelen çok sayıda insanı suçladı, hapse tıktı ve ailelerini Arap olmayan vilayetlere sürdü. Ardından 30 kadarını idama mahkûm ederek halkın önünde astı. Aralarında Senatör Abdülhamid ez-Zehravi'nin bulunduğu diğerleri, hapis ve sürgün cezasıyla kurtulabildi. Daha sonra ele geçirdiği belgelerden bir seçki yayımladı. Bu belgelerde, mahkûmlardan sadece biri, yukarı bahsi geçenlerle herhangi bir ilişkisi olmayan Şefik el-Müeyyed Bey suçlanmakta, diğerlerinin adları dahi geçmemekteydi" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 10-11).

Raporda, ayrıca 'Osmanlı yönetiminin kısıtlamaları altında ezilen ve bazı durumlarda halifeliği ihya ederek bir Arap İmparatorluğu kurmayı ve İslam'ın buna tâbi olacağı zamanı umutla bekleyen Suriyeli politik cemiyetlerin, şu an için Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı tasarlamadıkları' açıkça belirtilmekteydi. Bu gruplar tek başlarına Osmanlı idaresi karşısında dahi güçsüz kaldıklarını görmüşler ve bu yüzden sadece yerel özerklik, yetki devri veya idari reform talep etmişlerdi. Cemiyetin bir kanadı daha da ileri giderek bu reformların gerçekleştirilmesi için yabancı garantörlüğü yahut hamiliğinin gerekli olduğunu dahi öne sürmüştü. Ancak Suriyelilerden farklı olan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'na herhangi bir sadakatsizlikte bulunmamıştı. Ermeniler genel itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 'yapılmış' seçimler ve bir askeri darbeden elde edilenler haricinde, hiçbir yasal yetkisi ve meşruiyeti bulunmayan, imperium in imperio (*devlet içinde devlet*) olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalifti. Ancak Cemal Paşa'nın istediği şey meşruiyet değil, kellelerdi. Cemal Paşa, Suriye'nin sosyal ve entelektüel liderlerinin çoğu darağacında ya da hapisanede can verirken, sadist dürtülerinin dizginlerini gevşetme hakkını kendinde buldu. Akıllı uzun süredir başında değildi. Cinsel aşırılıkları, mütamadiyen devam eden içki âlemleri ve her sözünün kanun olduğu bir vilayette kumar oynamanın ve piyasaya hile karıştırmanın

²⁶ Cemal Paşa ise hatıratında bu meseleyi şöyle izah etmektedir: "Suriye'de bulunan birliklerin tamamı Araplardan ibaret olduğuna göre, bunlar isyan ettirilecek olursa bu isyanı bastırmak için elimde hiçbir vasıta kalmayacaktı. Çanakkale muharebeleri bütün şiddetiyle devam ettiğinden, değil bir fırkanın hatta bir taburun bile bu cepheden ayrılarak Suriye'ye gönderilmesine imkân yoktu" (Cemal Paşa, 2006: 270-271).

²⁷ Bu raporun oluşturulduğu Hindistan Ofisi Politik ve Gizli Bildiri Dairesi B Şubesi'nde görevli, Sir John Evelyn Shuckburgh (1877-1953), Mondros Mütarekesi'nden sonra Aralık 1918'de, Şerif Faysal'la bir görüşme yapmış, Faysal bu görüşmede Shuckburgh'a 1916'daki Arap isyanına neden olan olayları açıklamıştı. Faysal'a göre, "isyandan önceki Arap hareketi, Arap dünyasının farklı bölgelerinde yerel Arap komiteleri tarafından temsil ediliyordu. Suriye ve Irak gibi kuzeydeki Araplar Türklerin hâkimiyetinde olduğundan yerel komiteler buralarda güçsüz kalmıştı. Sadece Hicaz'da herhangi bir faaliyete girişmek mümkündü ve bu nedenle isyan Hicaz'da başladı." Bu görüşmede Faysal ayrıca "Arapların Büyük Britanya'ya fazlasıyla minnet borcu olduğunu" da özellikle belirtme gereği duymuştu (TBL, IOR/L/PS/18/B309; Oxford Dictionary of National Biography, 2004: 459-460).

cazibesi aklını başından almıştı. Tıbbî danışmanları, Paşa'nın ayıkken bile cinayet işlemeye varabilecek delilik nöbetleri geçirdiğini bildirmişlerdi. Cemal Paşa idaresi, Beyrut'ta idamların gerçekleştiği günden bu yana Suriyeliler için sonu gelmez bir işkenceye dönüştü. Cemal Paşa'nın Hıristiyan iş ve suç ortağı Sursock²⁸ aracılığıyla zenginlerin servetleri yağmalandı, sürgüne gönderildiler, ya hapse ya da ölüme mahkûm edildiler. Yoksullar ise, Cemal ve Sursock'un tahıl tröstünü yüzünden aç bırakıldı ve isyan ettiklerindeyse jandarmanın 'şefkatli kollarına' teslim edildi. Kuzey Suriye, kendi ihtiyacından çok daha fazla buğday ve arpa yetiştiren zengin bir tahıl ülkesiydi. Özellikle de harp zamanında, ihracatın olmadığı ve erkeklerin çoğunun orduda görev yapmak için bölge dışında olduğu zamanlarda vilayette bol miktarda tahıl bulunmaktaydı. Ancak tahıl yetiştirilen bölgeler iç kesimlerde, büyük şehirlerden uzaktaydı. Başkumandan olarak Cemal Paşa, demiryollarını denetim altında tutuyor, kasabalar ve yoğun nüfuslu bölgelerin yiyecek tedarikini düzenliyordu. Sursock ve Cemal Paşa tahıl fiyatının artırılması konusunda fikir birliğine vardı, yaklaşık altı ay boyunca vilayetin tahıl istihkakını azaltarak, her hafta satışlardan gelen binlerce sterlin kârı zimmetlerine geçirdi. İhtiyaç fazlası tahıl ise köylerde çürümekteydi. Cemal ve Sursock işleri o denli ileri götürdüler ki, kıyılarda binlerce kişi açlıktan öldü ve Lübnan'ın tüm bölgelerinde nüfus azaldı. Tahıl tröstü 1915'te Cemal idaresinin en ölümcül hamlesiydi. Daha önceki parafin, yağ ve şeker tröstlerinin sonuçları daha az korkunç olmuştu. Cemal'in 'Ermeni katliamları'ndaki payı büyük değildi çünkü vilayetinde çok az Ermeni yaşamaktaydı.²⁹ Halep halkı, hâlihazırda azledilmiş olan valilerinin önderliğinde, Cemal'in bazı hemşerilerini katletme emirlerini reddetti. Cemal yüzünden Kilikya'dan göçen kurbanlarla (ekonomik sefalet içinde imkânlar el verdiğince) Araplar ilgilenildi ve muhtaç kadın ve çocuklara Cemal'e rağmen saygı gösterildi. Ancak 15 Nisan 1916'da, bunlardan 300'ü Şam Meydanı'nda, 'Türk askerleri' tarafından çırılçplak soyularak satıldı³⁰.

²⁸ Sursocklar Beyrut'un yedi büyük ailesinden biriydi. Bizans İmparatorluğu döneminde Konstantinopolis'te doğan aile, Osmanlı İmparatorluğu'nda güç sahibi olmaya başladıkları 1714'ten beri Beyrut'ta yaşamaktaydı. Akdeniz'e yayılan bir üretim ve dağıtım imparatorluğunun yanı sıra Mısır, İrlanda, Fransız, Rus, İtalyan ve Alman aristokrat aileleriyle yakın bir ilişki ağı kurmuşlardı. Sursock ailesinin 17. yüzyıldaki üyeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda mültezimlik dâhil ve farklı görevlerde bulunmuştu. 1858 Osmanlı toprak reformundan büyük ölçüde faydalanmışlar ve bu reformlar sırasında Mısır'dan Beyrut'a kadar uzanan geniş topraklara malik olmuşlardı. Bu Rum-Ortodoks Osmanlı ailesinin böylesine bir gayrimenkule sahip olmasının birden fazla yolu vardı. Toprak sahibi ve mültezim olan Sursocklar, on yıllar boyunca Amerikan, Rus, Alman ve Fransız konsoloslarıyla olan bağlantılarını kullanarak geniş çaplı ekonomik ve politik bağlantılar kurmak suretiyle sermayelerini güçlendirmişlerdi. Geniş sosyal bağlar kuran aile, Osmanlı ve Avrupa'nın önemli şahsiyetlerine yakındı ve aralarında Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz, I. William, Sultan II. Abdülhamid ve Avusturya İmparatoru Franz Joseph'in de bulunduğu çok sayıda hanedan mensubu ve diplomata sık sık ev sahipliği yaptı. Sursocklar, 17. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Mısır'a ve nihayetinde Birleşik Krallık'a kadar uzanan üretim ve nakliye işleri sayesinde servetlerini büyütmuşlerdi. *Dimitri Sursock*, 1850'li ve 1860'lı yıllarda *Lascaridi and Company*'nin acenteliğini yapan ve Londra, Kıbrıs ve Avrupa'nın dört bir yanına tahıl sevkiyatı gerçekleştiren, 19. yüzyıl Beyrutu'nun önde gelen firmalarından "Sursock and Brothers"ın ilk kurucusuydu. Firma ve varlıkları ölümünden sonra oğulları Nicolas, Moussa, Loutfallah, Khalil, İbrahim ve Joseph Sursock tarafından devralındı (Early History, 2023). "Sursocklar aynı zamanda Süveyş Kanalı projesine dâhil olmuştu. Sursock Ailesi Mısır'da bulunan Hidiv Ailesi'ne borç vererek bu aileyi kendine minnettar hale getirdi. Rotschild Ailesi ile akrabalık kuran Sursock ailesi, Doğu'nun Rotschildleri olarak da anılmıştır. 1906 yılında Sursock Ailesinin Jezreel Vadisi'ni Yahudi Ulusal Fonu'na sattığı bilinmektedir. Aile, Fransa Büyük Doğu Locası'na kayıtlıdır. Michel Sursock Lübnan'ın işe işlerinden sorumlu olarak Osmanlı ordusunda tedarikçi olmuş, tedarikçiliği ile servetine servet katmıştı. Michel Sursock'un Cemal Paşa ile de arası iyiydi. Sursock'un harp zamanında işe fiyatlarını yüksek tutması, açlıktan hastalanan ve ölen sayısını artırmıştı. Fakat Cemal Paşa bu durumu görmezden gelmiş, daha da ileri giderek karşı çıkanları tehdit etmişti" Bkz. (Elmas, 2020: 96). Michel İbrahim Sursock, Beyrut Rum-Ortodoks toplumunun Meclis'teki temsilcisi olmasının yanı sıra yerel Rum-Ortodoks Cemaati Başkan'ydı (Çiçek, 2012: 155).

²⁹ Oysa Cemal Paşa'nın bu konudaki düşünceleri şöyleydi: "Biz, Ermenileri ve özellikle onların ihtilalcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha fazla severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha fazla mert ve kahrmandırlar. İkiyüzlülük bilmezler. Dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler. Özellikle, Ermeni unsuruyla Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebinin Rusya siyaseti olduğuna inanırız. Din ihtilafı, yani Müslümanlık ve Hıristiyanlık meselesi, bundan altmış yetmiş sene öncesine ve daha doğrusu 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi'nden beş on sene öncesine kadar bu iki unsur arasında katiyen söz konusu değildi. Anadolu'da, Rumeli'de ve İstanbul'da, kısacası bütün Osmanlı memleketlerinde Ermenilerle Türkler arasında o kadar büyük bir anlaşma vardı ki, Osmanlı tarihi o zamana kadar en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir." (Cemal Paşa, 2006: 361).

³⁰ Rapordaki bu iddia da doğrulanması yahut yanlışlanması güç bir manipülasyon örneğidir. Oysa hem Türkçe hem de yabancı kaynaklarda bahsi geçen bölgelerde V. Ordu, VI. Ordu ve VII. Ordu'da Türk askerlerinden ziyade elbette Osmanlı askeri üniforması giymiş Arap askerlerinin hizmet verdiği bilinmektedir. Zira Cemal Paşa Hatıratı'nda "Suriye'de bulunan birliklerin tamamının Araplardan ibaret olduğunu" açıkça belirtmektedir (Cemal Paşa, 2006: 270). Kaldı ki Yüzbaşı W. A. H. Hare tarafından İngiliz Savaş Bakanlığı nezaretinde hazırlanan *The Ottoman Empire* başlıklı bir kitapçıkta da Suriye'deki V. Ordu birliklerinin Araplardan müteşekkil olduğu açıkça belirtilmektedir (TNA, FO 881/5168A: 44). V. ve VI. orduların tamamen Arap askerlerinden müteşekkil olduğu İngiliz askeri atış raporlarında dahi kayıt altındadır (Ertekin, 2022b: 151). Osmanlı İmparatorluğu'nun 7 ordu bölgesindeki birliklerin nizam ve disiplin açısından aynı düzeyde olmadığı hem yerli ve yabancı askeri tarihçiler hem de İngiliz askeri

Cemal asker kaçaklarını her seferinde on ilâ yirmi kişilik gruplar halinde kendi evlerinin kapılarına asıyor ve cesetleri iki ya da üç gün boyunca ibretîlem olsun diye açıkta bırakıyordu. Bu tedbiri yetersiz bulan Cemal, zorunlu askeri hizmete tâbi olsun ya da olmasın, tüm jandarma onbaşlılarına bölgelerinde yakalanan her kaçak grubundan birini yargısız infaz etme yetkisi verdi. Firariler sadece muvazzaf orduda hizmet etmekten kaçan erkekler değil, aynı zamanda Amele Taburları'ndan sıvışan yaşlı ya da çocuklardı. Suriye, karayolu ya da demiryolu altyapısı olmayan gelişmemiş bir vilayetti ve Cemal, askeri nedenlerden ötürü birçok yol ve bir ana demiryolu inşa etmek zorunda kaldı.³¹ Bunu tamamen, fiziksel olarak askerliğe elverişli olmayan Hıristiyan ve Müslümanların bedelsiz ve zorla çalıştırılmasıyla gerçekleştirdi. İşçiler barınaksız, aç bîilaç ve sabahtan akşama kadar dinlenmeksizin, sıhhi bakım görmeden çalışıyorlardı. Tifüs, kolera, çiçek ve dizanteri bu insanlar arasında korkunç bir tahribat yarattı ve asker olmaya elverişli olmadıkları için idare onları kendi kaderine terk etti" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 10-12).

İngilizlerin, imparatorluktaki Arap unsurları kışkırtarak kendilerine bağlı tampon devletler haline getirme planı doğrultusunda Cemal Paşa'nın imajını, zalim, gaddar ve diktatör gibi olumsuz sıfatlarla ön plana çıkararak bölgeye İngiliz müdahalesini meşrulaştırma çabasında oldukları aşikârdır. Örneğin Cemal Paşa ve Sursok'un Suriye'de kurdukları tahıl tröstü yüzünden halkın aç bırakıldığı iddiası bu imaj bozma çabasının bir parçası gibi görünmektedir zira 29 Numaralı Arap Bülteni'nde bu iddiaların aksi örnekler de rastlanmak mümkündür. Örneğin 17 Ekim 1916'da savaş devam etmekteyken, Halep ile Riyad arasında seyreden yolcu treni ile asker nakledilmeye başlanmış, Cemal Paşa bu sıkıntılı zamanlarda halka destek olmak amacıyla Lübnan'a 200.000 kantar buğday sevk etmişti. Bu olaydan birkaç gün önce de Lübnan Marunilerine 100.000 kantar buğday göndermişti (TNA, FO 882-25/29: 424).

3.3.Yeni Rejim İdaresinde Türkiye'de Farmasonluk Üzerine Notlar (1908-1914)

Makalenin ikinci kısmında tespit edildiği üzere raporun bu kısmı İstanbul Sefiri Gerard Lowther ile sefirin Dragomanı G. H. Fitzmaurice tarafından hazırlanmıştır. Yukarıdaki bölümlerde İngilizlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı bir tutum içinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kısım, içinde yerli ve yabancı kaynaklarla doğrulanabilir bilgilerin yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni farmasonluk ve dinsizlik ithamı ile itibarsızlaştırma amacına matuf manipülatif unsurlarla da bezelidir.

Raporun ilgili kısmı aşağıdaki gibidir: "1- Farmasonluğun³² nişanları, unvanları, şifreleri ve alametleri³³ çoğu ülkede önemli ölçüde farklılık göstermese de, Zanaat'ı canlandıran ruh ve uğruna sarf edilen amaçlar, farklı ülkelerde temelde değişiklik gösterir. 2- Farmasonluğu Kuzey ve Güney Locaları olarak iki gruba ayırabiliriz. Kuzey grubu, Britanya Adaları, Amerika Birleşik Devletleri, İngiliz Kolonileri, Almanya, İskandinavya, Hollanda ve çok az sayıda Latin örgütünün Büyük Locaları'ndan müteşekkildir. Bu localar kendilerini hayırsever ve yardımsever faaliyetlerle sınırlandırmıştır, -genellikle Hıristiyan olmak üzere- dini niteliklidir. Latin Locaları ya da "Orient'ler" (a) ruhban ve genellikle din karşıtı; (b) monarşi karşıtı müesseselerdir. Bu locaların esrarengiz faaliyetleri sık sık ciddi politik skandallara yol açmıştır. Fransa'daki *L'Affaire des fiches maçonniques*³⁴ ile 1913'te Savaş ve Denizcilik bakanlarının, İtalyan

istihbaratınca malumdur (Ertekin, 2022b). Doğrulanması mümkün görünmeyen bu olayın faturası, bir "kelime oyunu ile" tamamı Osmanlı üniforması giydikleri için Arap etnik unsuru yerine Türk etnik unsuruna kesilmiştir. Bu raporu derleyenler, işlerine geldikleri yerde Türk ırkı, Arap ırkı tasnifi yapmakta, gelmedikleri yerdeyse Osmanlı askeri üniforması giyenlerin tamamını Türk olarak nitelendirmektedir.

³¹ "Hiç kimse inkâr edemez ki, bir memlekette refahın en büyüğü kalkınma sayesinde meydana gelir. Kalkınmaysa, tren yollarının, şoselerin yapılmasıyla başlar" (Cemal Paşa, 2006: 370).

³² Farmasonluğun çağdaş küresel medeniyetin temel sütunlarından birini teşkil ettiği savı için bkz. Duralı, 2013: 76-86.

³³ "Farmasonların tarihi öncüsü Hz. Süleyman Mabedi'ni inşa etmiş olan Hiram Usta'dır. Ulu ustaysa dünyanın yaradanı Tanrı'dır. Evren onun mimari şaheseridir. Örfleri, âdetleri, remizleri, hiyerarşileri, ayin ve merasim usulleri kısmen Ahdiatîk'ten kısmen heretik/heterodoks mezheplerden kısmen de İngiliz gelenek ve göreneklerinden doğmuştur." (Duralı, 2013: 84).

³⁴ Fransız tarihinde *L'Affaire des fiches Maçonnique*, *L'Affaire des fiches* olarak bilinen fişleme vakası, III. Fransız Cumhuriyeti'nin laikleşme sürecinin küçük bir parçasını teşkil etmektedir. İkinci İmparatorluğun aristokrat aile mensupları, Üçüncü Cumhuriyet'in ilanı sonrası kendilerine ancak orduda yer bulabildi. Bu aristokrat ordu mensupları genellikle Cizvit tarikatına mensuptu ve cumhuriyet karşıtı olarak görülmekteydi. Dolayısıyla ordu içinde bir komplo tertip edeceklerine dair güçlü bir kanaat hâkimdi. Bu kanaat Dreyfus Vakası'yla birlikte su yüzüne çıktı. Alsace'lı bir Yahudi Fransız olan Yüzbaşı Alfred Dreyfus, 1894'te cumhuriyet

ordusundaki herhangi bir askeri, masonlukla iltisaktan men eden İtalyan skandalları, bunlardan bir kaçıdır. Masonlar, mensuplarının herhangi bir gizli cemiyete üye olmasını yasaklayan ve bu nedenle farmasonluğa karşı çıkan Roma Katolik Kilisesi ile aleni bir harp halindedir.³⁵

Osmanlı Devleti, “Latin Farmasonluğu”nu benimsemiştir³⁶. Yaklaşık 1870’den itibaren Payitaht İstanbul’da bir İngiliz Locası mevcuttu ve aralarında Veliâht Murad Efendi ve meşhur İslâm âlimi Cemaleddin Efgani³⁷’nin de bulunduğu bazı önde gelen Türkler, bu locaya dâhil olmuştu. II Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra, talihsiz selefi Murad’ın, deliliğine rağmen ya da deliliği yüzünden, İngilizlerin ve diğer kâfirlerin uğrak yeri olan bir locaya katıldığını fark etti. Bu duruma çok öfkelenen ve gizli toplantılar düzenleyen herkesin mutlaka komplocu kabul edilmesi gerektiğine inanan sultan, mason olan her Osmanlı tebaasının bu riski göze alması şartıyla buna ‘kerhen müsaade etti’. Bu yüzden kuzey farmasonluğu Osmanlı tebaası Türkler için, yeşerme zemini bulamadı³⁸. Bir sonraki nesle değin Osmanlı Müslümanları

karşıtı subayların aleyhinde vermiş olduğu ifadelerin de etkisiyle orduya ihanetten mahkûm edilmiş, yıllar süren davası neticesinde suçsuz olduğu ortaya çıkmıştı. Dreyfus davasını yeniden açan isim mason olduğu bilinen Savaş Bakanı André Louis’ydi. Louis, 1904’te Dreyfus’u aklayacak soruşturmayı başlattığında, ordu içindeki anti-cumhuriyetçi/Katolik kesimin yol açtığı problemleri de açığa çıkarmış oldu. Bu nedenle cumhuriyetçi subayları terfi ettirmeye başladı. (Doessant, 2009: 26-27). Bu dönemde, cumhuriyetçi/laiklerin devletin tüm kademelerinde sayıları iyice arttı. Dönemin başbakanı Émile Combes da, kendi adıyla anılan “*Combism*” doktrini bağlamında, Fransa’yı her türlü dini yapılandırmadan arındırmak niyetiyle 1902’de başbakan olduğu andan itibaren eğitim ve orduda bir “gerici avına” çıktı. Esasında 1901’de bir eğitim reform paketi hazırlanmış, buna göre kilise idaresindeki eğitim kurumlarına sıkı yaptırımlar ve denetimler uygulanmaya başlanmıştı. 1902’de Combes’un başbakanlığı ile Fransa genelindeki Katolik eğitim kurumlarının birçoğu kapatıldı ya da dini kimliğinden arındırıldı (Annuaire de législation française, 1902: 14, 23). Combes, bir masondu ve Fransa Büyük Doğusu’na (Le Grand Orient de France) kayıtlıydı. (Vaultier, 2006: 7-28). Combes sadece eğitimde değil orduda da laikleşme yoluna gitmek istiyordu. Kabinesindeki Savaş Bakanı Louis André de mason bağlantılarını kullanarak ordudaki askerlerin politik ve dini yönelimlerini belirlemek maksadıyla bir fişleme süreci başlattı. Bununla Katolik ordu mensuplarının tasfiyesi, yerlerine cumhuriyetçi ve mason ordu mensuplarının geçirilmesi amaçlanmıştı. Askerin ibadet alışkanlıkları, ailesinin politik fikirleri, hatta çocuklarının gittiği okulların niteliği dahi fişlenmekteydi. Fişlemeler önce Loca’da arşivleniyor sonra Savaş Bakanı’na gönderiliyordu. 1905’de tüm bu fişleme işlemi ifşa oldu. Combes ve Louis istifa etmek zorunda kaldı (Baubérot, 2000: 72-73).

³⁵ “Farmasonluk belirli bir hukuktan bağımsız, dindışı (laik-seküler) bir mahfil olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Katolik Kilisesi olmak üzere, dini çevrelerce düşman olarak görülmüştür. Papa XII. Clemens, 28 Nisan 1738’de “In Eminenti” fermanıyla Katolik Kilisesi tarafından dinsiz ve putperest ilân edilen farmasonluğu yasaklamıştır. Clemens bu fermanla masonluğu benimseyen Katoliklerin aforoz edileceğini bildirmiştir” (Duralı, 2013: 85-86).

³⁶ Tarkan Zafer Tunaya’ya göre Batı Avrupa’da farmasonluk 17. yüzyılda kurulmuş, 1717’de ise kesin şeklini almıştır. Osmanlı İmparatorluğu farmasonlukla matbaanın, kâğıt fabrikasının kurulduğu, batı ile kültür ve sanat açısından yakın temasa geçildiği 18. yüzyılda Sultan III. Ahmed döneminde tanışmıştır. Mason locaları I. Mahmud ve III. Selim dönemlerinde daha serbest bir serpilme ortamı bulmuştur. II. Abdülhamid döneminde ise sıkı takip altında tutulmuştur (Tunaya, 1988: 380-381).

³⁷ Bazıları Efgani’nin Osmanlı Devleti’nden kovulduktan sonra Mısır’dan Zanaat’a katıldığını söylemektedir. Bazıları da 1878 ya da 1879’da İstanbul’da bir İngiliz-Osmanlı locasına katıldığını iddia etmektedir. (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 15) “Efgani, 1870’de Darülfünun’un açılışı münasebetiyle sunduğu ve daha sonra Takvim-i Vekayi’de neşredilen konferansında “insan yaşamını canlı bir vücuda benzeterek bütün zanaatları bedeninin organlarıymış gibi ele almıştır. İktidarı, irade merkezi olan beyne, demirciliği bileğe, tarımı ciğerlere, denizciliği ayaklara ve diğer zanaatları başka organlara benzetmiştir. Sonunda insanlığın bunlardan oluştuğunu, ruh olmadan bedeninin yaşayamayacağını, bu bedeninin ruhunun ya nübüvvet ya da hikmet olduğunu belirttikten sonra nübüvvetin ilahi bir bağış (vehbî) olup kişinin çabasıyla (kesbî) elde edilemeyeceğini ve Allah’ın onu kullarından dilediğine verdiğini” söylemişse de muhalifleri bu konuşmayı çarpıtarak Efgani’nin ‘nübüvveti zanaat derekesine düşürdüğü’nü iddia etmiş, hasımlarından Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi de vaziyeti fırsat bilip Efgani’yi tekfir ederek aleyhinde propaganda yürütmüştür. Ayrıca çok sayıda gayrimüslimle yakınlık kurması ve nübüvveti zanaat derekesine indirilmesi ithamları yüzünden zındıklık suçlamasıyla İstanbul’dan sürülmüştür. Bkz. Ergül, 2019: 9-10; Karaman, 1994: 465-466.

³⁸ Şükri Hanioglu, “Jön Türkler ve Farmasonlar Üzerine Notlar” başlıklı makalesinde, 1875-1908 yılları arasındaki aktif yapılar içinde farmasonluğun en önemli teşkilatlardan biri olduğunu belirterek 1906’da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile farmasonluk arasındaki yakın ilişkilere ve bu ilişkilerin 1908’den sonra Osmanlı Devleti’nin politik yaşamındaki akislerine değinir. Hanioglu’na göre 1876’da kısa süre de olsa Osmanlı tahtına Sultan V. Murad’ın çıkarılmasında mason olan bir dizi Tanzimat devri devlet adamı ve ileri gelenleri önemli rol oynamıştır. Bu sürecin kilit isimlerinden biri Cleanthi Scalieri’dir. Doğma büyüme İstanbullu bir Rum olan Scalieri, 1865’te Payitaht’taki Fransız mason locasına girmiş, 10 içinde yüksek mevkilere ulaşmıştı. Veliâht şehzade Murad ile yakın dostluğu vardı. Scalieri’nin en büyük emeli ‘aydınlanmış bir Osmanlı sultanının gölgesinde’ Türk ve Rumları birleştirerek yeni bir Doğu Roma İmparatorluğu tesis edebilmektir. Scalieri nazarında bu amaç için Şehzade Murad’tan daha مناسب bir aday bulunamazdı. Zira Şehzade Murad asil bir mizaca sahip, özgürlük fikrine sıcak, çalışkan biriydi ve tebaasına anayasa ile özgürlük bahşetmeye hazırdı. Scalieri 20 Ekim 1872’de Şehzade Murad’ı locaya kabul etti. Şehzade, bütün bu müspet niteliklerinin yanı sıra aynı zamanda masondu. Şehzade Murad, 18 Mayıs 1876’da tahta çıktı. Tahta çıkar çıkmaz anayasa ve diğer reformları hayata geçirmek için adımlar attı. Bu adımlar, Mithat Paşa ve İngiliz Sefiri S. G. Eliot tarafından desteklendi. Scalieri muhafazakâr tebaadan gelebilecek muhtemel tepkilerin önüne geçebilmek için Fransız mason locasına bağlı, işlerini Türkçe yürütecek *Envar-ı Şarkiye* locasını kurdu. Bu

farmasonluktan uzak durdu. Bunu, ya akliselim nedeniyle ya da muhafazakâr ulemanın, 'İslam zaten Müslümanlara kardeşliği ve yardımlaşmayı emretmektedir bu yüzden farmasonluk gereksizdir' telkini ile yahut Mason localarına katılan Müslümanların İslam'ın emirleri yerine masonluğun yükümlülüklerine boyun eğerek ahiretlerini tehlikeye sokabilecekleri tehdidiyle yaptılar. Gayrimüslimlere gelince, bunların çok azı farmasonlukla ilgilendi. Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan çok az sayıdaki Rum Locası, haddizatında Etniki Eteryâ'nın alt şubeleriydi ve barış zamanlarda esas olarak vatanseverlik nutukları atmakla meşguldüler. Osmanlı'daki Rum tebaa gözden düştüğünde, bu localar da bitkisel hayata girdi. Kendilerine ait yeterince gizli cemiyetleri olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler ve Slavlar, farmasonluğa çok az ilgi gösterdi. İskoç Büyük Locası'na bağlı olan Lübnan'daki Hıristiyan Suriyelilerin (*Marunîler*), bazıları hayır işleri ile meşgul olmakta, Fransa Büyük Doğusu'na bağlı olan "Sedir Locası" gibi bazıları da Marunî ruhban sınıfı aleyhinde propaganda faaliyeti yürütmekteydi. Latin farmasonluğu 19. yüzyılın sonlarına doğru Selanik'teki İspanyol Yahudileri (*Sefarad*) arasında rağbet görmeye başladı. Bu Yahudiler, şehrin yaklaşık 130.000 kişilik nüfusunun yarısından fazlasını oluşturmaktaydı. Bunların 12.000'i dönme/mürtet Müslümanlardı ve bir kısmı Yahudi localarına kabul edilmişti.³⁹ Selanik'teki Yahudi Locaları İtalyan Büyük Doğusu'na bağlıydı. Bu locanın İtalyan yahut diğer yabancı uyruklu mensupları polis/zaptiye baskınlarına karşı oldukça güvenli binalarda toplanmaktaydı. Dönmeler, özellikle de Yahudiler, Selanik'te büyük nüfuza sahipti. Avusturya-Macaristan ya da Osmanlı Devleti'ne sempatisi olan bu gruplar Slav ve Yunan karşıtı bir politika benimsemişti. Makedonya'nın önünde sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacağı ihtimalini endişeyle bekliyorlardı ve "Jön Türkler" Makedonya garnizonlarının subayları arasında taraftar toplayarak bir örgüt oluşturmaya başladığında Yahudi farmasonlar Makedonya Risorta Locası'nın o zamanki 'Muhterim'i, bednâm Emanuel Carasso (*Karasu*) Efendi'nin tavsiyesi üzerine localarını komploculara açtı. Böylece Talat, Cavid, Doktor Nazım, Manastırlı Bahaeddin ve diğer birçok önde gelen Jön Türk mason oldu.⁴⁰

Türk devrimcilerinin zaferi (*II. Meşrutiyetin ilânı*) İstanbul'daki farmasonluğun derhal yeniden ihyasına yol açmadı. Sultan II. Abdülhamid korkusu hala oldukça güçlüydü ve İstanbul'da yaşanan bir-iki hadise, Selanik'te bilinen şekliyle farmasonluğun Selanik'teki muhafazakâr ulema arasında rağbet görmeyeceğini ortaya koymuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen mensuplarından Adliye Nazırı Manyasizade Refik Paşa'nın cenaze töreninde, tabutun üzerine merhumun mason nişanını yerleştiren Selanik Locası üyelerinin bu davranışı büyük yankı uyandırdı. Selanik'i tanıyan bazı İstanbullu Türkler, Komite'nin

loca seçkin politikacılar ve önde gelen ulemadan mensupları sayesinde kısa zamanda şöhret buldu. Bu çekirdek hizipten, Jön Türkler doğdu. Jön Türkler önceleri bazı Rum ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurduysa da, kısa süre içinde kendi programlarını uygulamaya koydu. Hanioglu, Jön Türkler, Scalieri ve liberal hareket arasındaki ilk ilişkilerin bu sayede kurulduğunu belirtmektedir. Sultan Murad, reformları çıkarlarına aykırı bulan sokak ve saray siyasetinin baskılarıyla başa çıkamayacağını anlayınca, 31 Ağustos 1876'da akli dengesinin yerinde olmadığı ilân edilerek tahtan indirildi. Bunun üzerine Scalieri bir İtalyan gemisiyle Payitaht'tan kaçarak Pire'ye gitti. 15 yıl boyunca V. Murad ve liberal programın yeniden yürürlüğe konması adına başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin desteğini kazanmaya çabaladı. Çabalarının meyvesini göremeden 1891'de hayatını kaybetti. II. Abdülhamid'in V. Murad adına Avrupa'da yürütülen çalışmalarından haberdar olunca farmasonlar aleyhine baskıyı arttırdı. Hükümet masonları *fitneci* diye damgaladı. Bu baskıya rağmen İstanbul'daki Rum masonlar 1890'ların ortalarında yeniden faaliyetlere başladı (Hanioglu, 1989: 186-188).

³⁹ 'Dönme'lerin Türk farmasonluğu üzerindeki dikkate değer etkisi göz önüne alındığında, kökenleri ve özellikleri hakkında kısa bir açıklama yapmak gereklidir. "Mucizevi Yıl (Annus Mirabilis)" milattan sonra 1666'da, Sabatay Sevi adında bir İzmir Yahudisi, beklenen Mesih olduğunu iddia etti. Birçok taraftar kazandıysa da eski yasaları eleştirip Doğu Akdeniz'de dürüst ticaret yöntemlerini savunmasıyla birçok düşman da edindi. Sonunda sultanı altın zincirler içinde Kudüs'e gönderme tasarısını ilan etti. Bu sultan, peygamberin huzuruna getirilmesini emretti ve ondan kazığa oturtulmakla din değiştirmek arasında bir tercihte bulunmasını istedi. Sabatay Sevi ölümden korktu ve dinini değiştirdi. Onu, çoğu Selanik'e yerleşmiş olan birkaç bin müridi takip etti. Onlar ve onların soyundan gelenler görünüşte İslam'a uyuyorlardı ancak ayrı mezarlıklara gömüldüler asla gerçek Müslümanlarla evlenmediler ve bazı Yahudi ayinlerini gizlice uygulamaya devam ettiler. Şimdiki neslin dönmeleri hakikatte dinsizdir. Kurnaz, ayrılmacı ve vicdansız bir toplulukturlar, önemli ticari ve mali yeteneklerle kutsanmışlardır. Son derece gizlidirler ve çoğu zaman yakın akraba evliliğinin sonucu olan zihinsel ve yapısal kusurlardan mustariptirler (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 16).

⁴⁰Emmanuel Carasso, müşterilerinin menfaatlerine sadakâta, onu Müddeiumumi (başsavcı) ile birlikte içki içmeye kadar götüren, aşağı sınıftan ve sahtekâr bir avukattı. Gizemli tavırları olan, dalkavuk, zalim ve ketum bir alçaktı; İttihat ve Terakki'nin 'aslan ve kaplanları için oldukça yararlı bir çakal' dı (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 16).

amblemli ile Makedonya Risorta Locası ve Yahudi Beni Brith Cemiyeti'nin amblemli arasında ilginç bir benzerlik olduğunu fark etmiş ve bu konuda patavatsızca yorumlarda bulunmuşlardı. Bu esnada sahneye çıkan vurguncular, Türk farmasonluğunu istismar etmeye başladı. Urfi Paşa kendisini, uygunsuz şekilde oluşturulmuş Kudüs Büyük Doğusu'nun Büyük Üstadı tayin etmiş Mısırlı bir eşraftı ve az sayıdaki takipçisine 'Memfis'in Büyük Hierophantı⁴¹ (*Mizrahim*)' gibi tumturaklı unvanlar ihsan etti. 1909 Mart'ında bir ara İstanbul'da görüldüyse de 13 Nisan askeri ayaklanması (*31 Mart Vakası*) nedeniyle Mısır'a geri gönderildi ve bir daha ortalarda görünmedi. Çoktan sahnedeki yerini almış olan bir başka vurguncu daha vardı. Bu kişi, Mısır Prensi Aziz Hasan Paşa ve diğer ileri gelenlere çeşitli gizli hizmetler sunarak yaşayan bir Suriye Yahudisi olan Yusuf Sakakini Efendi'ydî. Hâlihazırda (1917) İstanbul'a gelen Sakakini Efendi, Aziz Hasan'a ve Selanik localarına hizmetini sundu. Prens Aziz Hasan, Edirne ordusunda bir fırkanın başkomutanlığını yürüttüğünden Türkiye'de zaten askeri bir şöhrete sahipti ve bu nedenle Selanikli masonlar tarafından faydalı biri olarak görülmekteydi. Prens, masonik hiyerarşide 27. derecede olduğunu iddia eden Sakakini ile birlikte, bir 'Türkiye Büyük Doğusu (Grand Orient)' kurmak amacıyla, önde gelen yabancı farmasonlarla müzakere etmekle görevlendirilmişti. İtalyan, Fransız, İspanyol ve Portekiz Büyük doğuları, yeni oluşumu tanıdıysa da İngiltere, İngiliz farmasonlarından bilgi alana kadar Türkiye Büyük Doğusu'nu tanımadı. Bu esnada imparatorlukta farmasonluk rağbet görmeye başladı. Daha önce bahsi geçenlere ilaveten Komite'nin önde gelen diğer birçok mensubu da mason oldu. Bunlar arasında *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürü ve İstanbul mebusu Hüseyin Cavid Bey, Dr. Bahaddin Şakir, Nafia Nazırı Hallaçyan Efendi, müstakbel Adliye Nazırı Necmeddin Molla ve müstakbel Şeyhülislam Musa Kazım da bulunmaktaydı.

Türkiye Büyük Doğusu, Haziran 1909'da İtalya Büyük Doğusu hamiliğinde kuruldu. Çok görkemli olduğu söylenen; Hasköy, Selanik, İzmir ve Macaristan'ın muhtelif şehirleri ile merkezi imparatorluklardan çok sayıda Yahudi beyefendinin ve bir dizi önemli Jön Türk'ün iştirakiyle onurlandırılan açılış törenine, 33. dereceden Belçikalı bir soylu olan Comte Goblet d'Aviella başkanlık etti. Daha sonra seçimle ilk 'Türkiye Büyük Doğusu' Yüksek Konseyi (Supreme Council of the Grand Orient of Turkey) oluşturuldu. Bu konseyin yapısı şöyleydi:

Büyük Muhterem: Talat Bey (Müslüman), Faik Bey (Müslüman), Prens Aziz Hasan (Müslüman), Fethi Bey (Müslüman), Carasso Efendi (Yahudi), Cohen Efendi (Yahudi), Cavid Bey (Dönme), Sarim Kibar (Dönme), Mehmet Talat (Dönme).

Sekreteryası: Sakakini Efendi.

İttihat ve Terakki liderlerinin, 'Türkiye'de tam teşekküllü Yahudi farmasonluğu ve sembollerinden müteşekkil bir zümre tesis etmek için' bu kadar zahmete girmelerinin nedenleri şunlardı:

1- Osmanlı Devleti'ndeki cahiller, diğer bazı ülkelerde olduğu gibi, farmasonları gizemli ve muhtemelen kötü niyetli varlıklar olarak görme eğilimindeydi. Yeni rejimin ilk günlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni saran gizem hâlesini büyüten her şey onun itibarını artırdı.

2- Hem Selanik'in eğitimli Yahudileri, yani dönmeler, hem de Türkiye Büyük Doğusu'ndaki Jön Türkler, Hür Düşünceli'ydî ve çoğunlukla gerek ulema gerekse Hıristiyan patrikhanelerinin temsil ettiği 'ruhbanlığa ve ruhbanlara' düşmandı. Ruhban karşıtlığı, Yahudi nüfuzunun nispeten güçlü olduğu İtalya ve Fransa'daki büyük doğuların itici gücüydü. Yahudiler, Latin dünyasında Türk Devrimci Partisi'ne destek bulma umuduyla, Jön Türkleri bu 'müfrit' unsurlarla yakın temasa sokmayı umuyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Jön Türkleri doğal olarak buna itiraz etmedi.

3- İttihat ve Terakki'nin 'aşırı sol' kanadının önde gelen isimlerinin, neredeyse çok hızlı bir şekilde genişleyen komite halkası içinde, komite yemini ve masonik bağlarla birleşmiş bir 'iç halka' oluşturmak için nispeten gizlilik içinde bir araya gelmelerini sağlayan şey, İstanbul'da birkaç Mason locasının kurulmasıydı. Bilindiği kadarıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bilinen hiçbir muhalifinin Türkiye Büyük Doğusu'na katılmasına müsaade edilmemiş olması dikkat çekicidir.

⁴¹ "Hierophant, Yunanca Hierophantēs, Antik Yunan'ın esrarengiz dinlerinin en meşhuru Eleusis kültürünün reisiydi. Genellikle yaşlı, bekâr ve davudi bir sesi olan bu adam ömür boyu hizmet etmek üzere seçilirdi." Bkz. (Britannica, 2023a).

Türk farmasonluğunda Yahudilerin ve dönmelerin oynadığı rolün önemi kolayca açıklanabilir. Yahudiler ve dönmeler diğer gayrimüslim unsurlara nazaran Türkler için daha güvenilir gruplardı. Türkler, bunlardan daha az çekinirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmışlar ve cemiyete değerli hizmetlerde bulunmuşlardı. Ayrıca, Yahudi ve dönmelerin farmasonluk hakkındaki fikirleri, en hafif tabirle, İngiliz farmasonlarınınkinden çok farklı olduğundan, cemiyeti şahsi amaçları doğrultusunda kullanmak için ellerinden geleni yaptılar. 1910 baharında, Britanya Adaları'ndaki başlıca Mason otoritelerinin, farmasonluğunun 'düzmece' olduğu gerekçesiyle Türkiye Büyük Doğusu'nu tanımayı reddettikleri öğrenildi. Çok sayıda şarklı züppenin, bazı Yahudi farmasonlar tarafından özenle telkin edilen ve bir gün 'İngiliz kralı ile samimi bir şekilde konuşabilecekleri' inancıyla Türk localarına katılmaya teşvik edildikleri ortaya çıktı. Bunun yanında başka skandallar da kayda geçti.

Galata Orienti'nden hevesli genç bir Yahudi, farmasonluk üzerine halka açık bir dizi konferans vermeye başladı. Polis 'izinsiz politik toplantı tertip etmek' suçlamasıyla tevkif edip uzun müddet misafir edileceği mahpushaneye tıkıncaya değin bu genç Hasköy'deki 'dindaşlarına' farmasonluğun alametleri ve şifrelerini açıkladı. Bu arada Türkiye Büyük Doğusu'nun Mısırlı radikal milliyetçilerle dirsek teması halinde olduğu da ortaya çıktı. 1909 başlarında, daha sonra İstanbul Umumi Polis Müdürü olarak ünlenen Azmi Bey, Selanik farmasonları ile Mısır'daki masonlar arasında dostane ilişkiler kurmak amacıyla Mısır'a gitti. Hükûmetine, Mısır'da 'Türk Mason Locaları' olarak tanımlanan İttihat ve Terakki şubelerinin kurulması gerektiğine dair bir rapor sundu. Sakakini'nin Türkiye ziyareti muhtemelen Azmi'nin bu vazifesinin sonuçlarından biriydi. Bir diğeri de 1910'da Mısırlı aşırı milliyetçi lider Muhammed Ferid Bey'in, Türkiye Büyük Doğusu'nun Mısır delegesi tayin edilmesiydi.

Farmasonluğun politik ve hususi amaçlar uğruna bu şekilde kullanıldığının Büyük Britanya tarafından bilinmesi gerektiğini fark etmeyen Türkiye Büyük Doğusu, İngiliz farmasonlarıyla yakınlaşmak için sayısız teşebbüste bulundu. Carasso Efendi, talihsiz mazisine rağmen, 1909'da Londra'ya giden Osmanlı Parlamentosu delegelerine eşlik etti. Carasso, Selanik'te bir mason tapınağının başı olduğu için Talat Paşa ona Londra'ya gitmesi gerektiğini ve burada önde gelen tüm İngiliz farmasonları tarafından iyi bir şekilde karşılanacağını söylemişti. Bu planların başarısız olması, Türkiye Büyük Doğusu mensupları arasında büyük husumete neden oldu. 1911'de Talat ve arkadaşlarının tatbik ettiği komplocu yöntemlerin yol açtığı güvensizlik Komite'de bölünmelere sebep oldu. Muhalifler, çoğu İstanbullu arasında 'Yahudi dini' olarak bilinen farmasonluğa karşı ulemânın hoşnutsuzluğundan yararlanmak için büyük gayret sarf etti. Bu çabalar o kadar başarılı oldu ki Talat Bey, Müslüman olmayan hiçbir gizli cemiyetle bağlantısı olmadığına dair kamuoyuna bir açıklama dahi yaptı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti 1911 Kongresi'nde farmasonlukla bağlantısı olmadığını teyit eden bir karar aldı (Eylül 1911). Bu tarihten itibaren Türk farmasonluğu önemini bir miktar kaybetti.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın⁴² yayın organı olan *Yeni Gazete*, Latin farmasonluğu hakkında bir dizi makale kaleme aldı. Bu makalelerde 'L'Affaire des fiches Maçonniques' başta olmak üzere diğer skandallara özellikle dikkat çekildi ve Türk halkı, Selanikli Yahudi ve dönmelerin nüfuzu konusunda uyarıldı. Daha sonraları farmasonluk sırra kadem bastı. 1912'de İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin düşmesi ve Muhtar Paşa ile Nazım Paşa'nın emriyle Mebusan Meclisi'nin kapatılmasının ardından önde gelen İttihat ve Terakki mensupları, Balkan harplerinden önce Pera Orient'inde iki-üç kez bir araya geldi. 23 Ocak 1913'te Babiâli'ye saldırarak Nazım Paşa'yı katleden Enver, Cemal ve Azmi liderliğindeki İttihatçı 'fedai' gruplarının birinin önünde Selanik Makedonya Risorta Locası'nın kırmızı beyaz bayrağının yanı sıra Türkiye Büyük Doğusu'nun kırmızı beyaz kravatlarını ve rozetlerini takınmış, 'efendiler' gibi giyinmiş bir sürü insan vardı. Bu (*Babiâli baskını*), Jön Türk taklidi farmasonluğun kamuoyu önüne çıktığı son olaydı. Cemiyet bu olaydan sonra tamamen güçlendiği için gizleme daha az ihtiyaç duydu.

'Yeni Turan', İzcilik Hareketi ve Türk Ocağı Cemiyeti'nin diğer tüm faaliyetleri daha ilginç ve daha 'milli'ydi. Bilindiği kadarıyla Türk farmasonluğu şu anda uykuda ve muhtemelen Osmanlı Devleti'ndeki

⁴² Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki Fırkasına muhalif partilerden biridir. 1911'de kurulan bu partide eski Ahrar Fırkası mensupları da bulunmaktaydı (Tunaya, 1988: 154).

mevcut yönetici grup iktidardan uzaklaştırılıncaya ve bir sonraki Türk idaresine veya yabancı bir fatihe karşı yeraltı yöntemlerine başvuruncaya kadar da öyle kalacak" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 15-19).

3.4. Muhalefete Yapılan Muamele

Raporun bu bölümünde İngilizler Ermeni Tehciri'ni sanki Ermenilere yönelik sistematik bir soykırım yapılmış gibi tasvir etmektedir. Ayrıca Balkan savaşlarına kadar Osmanlılık ideolojisini benimsemiş İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Rum, Bulgar ve Ermeni düşmanı imajı biçilmiştir. Bu yüzden bu kısımda yer yer itiyatla yaklaşılması icap eden manipülatif çarpıtmalar mevcuttur. Rapordaki çarpıtmaların aynı zamanda 1908-1917 arasında İngilizlerin düşünme biçimini ve hangi meselede hangi tarafı desteklediklerini ele veren itiraflar olduğu da hatırdada tutulmalıdır. Bu kısımda ayrıca çok sayıda suikast, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üzerine yıkılmıştır.

Muhalefete Yapılan Muamele bölümü şöyledir: "İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda baskın bir politik faktör olarak ortaya çıkışından itibaren, eleştiriye ve hatta en anayasal muhalefet biçimlerine karşı dahi olağanüstü bir tahammülsüzlük gösterdi⁴³. Anayasanın ilanından sonra kurulan muhalefet partilerine karşı ilk terör eylemi, *Serbesti* gazetesinin yazı işleri müdürü Arnavut kökenli Hasan Fehmi'nin cinayete kurban gitmesiydi (6 Nisan 1909)⁴⁴. Bu suikast, 13 Nisan 1909'da gerçekleşen ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan askeri ayaklanmanın (31 Mart İsyanı) nedenlerinden birini teşkil etmişti. Makedonya'daki 'Türkleştirme' politikasının Rumlar, Slavlar ve bir dereceye kadar Arnavutlar arasında eleştirilmeye başlanmasını, bu topluluklara mensup çok sayıda kişinin öldürülmesi takip etti. Suikast için seçilen kişiler, 1908 Devrimi'nden (II. Meşrutiyet) önce birbirlerine ya da Hamidiye rejimine karşı 'çete mücadelesi' yürütmüşlerdi⁴⁵. Bahsi geçenler anayasanın yürürlüğe girmesiyle affedildi ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Abdülhamid'e karşı yürüttüğü kısa süreli seferde birçoğunun önemli hizmetleri oldu. Buna rağmen 'esrarengiz bir şekilde öldürüldüler' ve katilleri kamuoyu tarafından iyi bilinmesine rağmen, cezasız kaldı. 1909-1912 yılları arasında yaklaşık 300 kişi (Bulgar, Sırp, Yunan ve birkaç Arnavut) bu şekilde ortadan kaldırıldı. 1912'de Grevena Metropolit de, daha sonra Rus cephesinde şehit olduğu için bir vatansever olarak yüceltilen Vehib Bey liderliğindeki bir grup jandarma tarafından katledildi. Talihsiz piskopos bir saate yakın işkenceye maruz kalmış, sonra da idam edilmişti. Gayritabii Balkan ittifakını mümkün kılan şey, bu suçlardı. İttihatçılar önceleri, İstanbul ve taşradaki Türk muhaliflerini rahatsız etmediyse de, eski rejim taraftarı olduğu söylenen kişilere yönelik şantajlar, ender rastlanan vakalardan değildi. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti 1910'da, giderek büyüyen Türk muhalefetini kontrol altına almaya karar verdi. 'Kumpas' tam zamanında keşfedildi ve Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur, birkaç kişiyle birlikte, komplo suçlamasıyla tutuklandı.

İttihatçı Hükûmet, İstanbul'un İttihatçı birlikler tarafından yeniden işgal edilmesinden sonra (21-25 Nisan 1909) bu tür davalara bakmak için, kalıcı bir Divan-ı Harp tesis etti. Yargılamalar kapalı kapılar ardında gerçekleştirildi. Divan-ı Harp, yasama ve yürütmeye karşı sorumsuz, yargıdan ve sivil idareden bağımsızdı. Mahkûmlar, avukat haklarından yararlanamadan yargılandı. Verilen hükümlere karşı, zayıf ve yaşlı bir kukla olan Sultan'dan başka bir itiraz mercii de yoktu. Mahmut Şevket Paşa'nın sağlığında, İstanbul'daki Divan-ı Harp, İttihatçı subaylardan oluşmasına rağmen, büyük bir yanlış yapmadı ve Doktor Rıza Nur davasında İttihat ve Terakki temsilcilerinin bu mebus aleyhine sunabildikleri tek kanıt okunaksız,

⁴³ Raporda İmparatorluğun entelektüel güçleri arasında zikredilen basın İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Almanlar tarafından baskı altına alındığı iddiası sıklıkla dile getirilmektedir. Bu her yeni devrimde sıklıkla karşılaşılan olağan bir vakadır. Fakat bu tespit 1909'daki 31 Mart Vakası'nı körükleyen İttihat ve Terakki'ye muhalif *Volkan* ve *Serbesti* gibi gazetelerin düşüncelerini özgürce ifade edebildiği politik ve entelektüel ortamı nedense hasıraltı etmektedir.

⁴⁴ Ali Birinci, bu suikastın 6 Nisan'da değil 7 Nisan Çarşamba günü gerçekleştiğini belirtmektedir. Hasan Fehmi, arkadaşı Ertuğrul Şakir'le köprü üzerinde yürürken 3 kurşunla vurulmuştur (Birinci, 2002: 341).

⁴⁵ İngilizler 1876'daki ilk meşrutiyet denemesini politik olarak desteklemiştir çünkü 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) öncesi İngiltere ile Osmanlı Devleti, 1853-56 Kırım Harbi'nden bu yana müttefik konumundadır. 93 Harbi Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü tamamen gözden çıkararak Rusya ile müttefik olma yolunu tutmuştur. İmparatorluğu II. Meşrutiyet'e götüren politik süreci başlatan olayın 9 Haziran 1908'de, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus İmparatoru II. Nikolay arasında gerçekleştirilen Reval görüşmeleri olduğu hatırlandığında İngilizlerin niçin II. Meşrutiyet'i, meşruti monarşiyi ve İttihat ve Terakki'yi desteklemedikleri kolayca anlaşılabilir.

imzalı bir kartpostal olduğundan Rıza Nur delil yetersizliğinden beraat ettirildi. Aynı yıl, İttihat ve Terakki'nin yöntemlerini basın yoluyla eleştiren genç Türk gazeteci Ahmet Samim, Babiâli yakınlarında vuruldu. Olay yeri yakınlarında görev yapan zaptiye ve jandarmalar katilin yakalanmasını engelledi. Komite liderlerinden Doktor Nazım Samim'i, eleştirilerine devam etmesi halinde başına bir 'bela' geleceği konusunda uyarıyordu. 1910-1911 yıllarında, bazıları Serez Mebusu Derviş Bey'in ve daha sonraları İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne atanan Mithat Bey'in akrabaları olan bir grup Çerkez, Serez-Drama-Kavala bölgesinde bir korku saltanatı kurdu. Bunlar, şantajdan hoşlanmayan bazı Müslüman toprak sahiplerini ya öldürmüşler ya da suiistimal etmişlerdi. İçlerinden ikisi nihayet İstanbul'a giderek meşhur Seyyid Reşid Rıza'nın bir Mısır gazetesi için kaleme aldığı İttihat ve Terakki karşıtı Arapça bir makalenin Türkçe çevirisini yayımlayarak Cemiyet'e büyük bir hakarete bulunan Düyun-u Umumiye Memuru Zeki Bey'i vurdu. Mağdur, Talat Bey tarafından tehlikede olduğu konusunda ikaz edilmişse de uyarıya rağmen, İstanbul'a yayımlanan bir gazetede Cavid Bey'in bir ekonomi dehası olmadığına işaret eden bir makale yayımlayarak Komite'nin öfkesini daha da üzerine çekmişti. Cinayet kamuoyunda büyük bir öfke uyandırdı. Bunun üzerine Meclis'te salt çoğunluğuna sahip olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, suikastçıların tutuklanmasını ya da ceza mahkemelerinde birkaç ay yargılanmalarını engelleyemedi. Ancak bu esnada komite, meclisi feshedip yeni seçimlere giderek halkın artan hoşnutsuzluğunu bertaraf etme yolunu tuttu.

1912'deki seçimler, Komite mensubu adaylar çıkararak yerel yürütme makamları ve jandarma tarafından 'yapıldı'. Muhalefet kanadından seçmenlere ve adaylara karşı her türlü hileye başvuruldu. Muhalif seçmenlerden biri, Selanik yakınlarındaki bir istasyonda kendisini seçmen toplantısına götürecek treni beklerken kabadayılardan saldırısına uğradı. Jandarmalar seçmeni tehlikeli bir şekilde yaralandığı konusunda uyarıya rağmen onu tren uzaklaşırken beş kilometre taşıyarak hastaneye götürmüşlerdi. Diğer olaylar daha trajikti: Langaza yakınlarında, muhalefet adayına oy vermek üzere şehre giden bir gruptan 15 Türk, seçme haklarını kullanmadan evlerine dönmeyi reddettikleri için jandarmalar tarafından vuruldu. Diğerleri ise jandarmanın saldırısına uğradı, dövüldü ya da hapsedildi. Manastır Vilayeti'nin Müddeiumumisi (*Başsavcı*) de vuruldu. Asya'daki seçim bölgelerinin çoğunda komite adayına oy verme emri, yerel jandarma komutanı tarafından verildi. Bu istismarlar sonucunda komite hükümeti mecliste büyük bir çoğunluk elde etti ve birkaç ay sonra her zamankinden daha fazla halk desteğine sahip bir askeri isyanla devrildi. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti geçici olarak iktidardan uzaklaştırıldı. 23 Ocak 1913'te Muhalif Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürüldüğü bir darbe ile yeniden iktidara geldi. Baskın sonrası basına yönelik sansür ağırlaştı. Devrimci dönemin ilk günlerinden beri güçlü bir şekilde yeniden canlanan hafiyelik ve jurnalcılık her zamankinden daha yaygın hale geldi ve Komite karşıtı olduklarından şüphelenilen veya bununla suçlanan bir dizi subay ya hapse tıkıldı ya da arbedeler esnasında İttihat ve Terakki örgütüne mensup yoldaşlar tarafından vuruldu. Komite, Mahmut Şevket Paşa'nın katline iştirak etmek suçlamalarıyla ele geçirebildiği tüm muhaliflere şiddet uyguladı. Bazıları gıyabî olarak ölüme mahkûm edildi. İdam edilenler arasında, sadrazamın öldürülmesiyle herhangi bir bağlantısı olmayan kişiler de vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913 sonbaharında, sert ve inatçı bir tenkitçi olan Şerif Paşa'dan kurtulmaya karar verdi. Şerif Paşa, Paris'te yayımlanan ve polemikçi bir muhalefet organı olan *Meşrutiyet*'in editörüydü. Hâlihazırda zaten birkaç kez idama mahkûm edilmişti. Kısa bir süre önce Suriye'de yaptığı gaddarlıklarla şöhret kazanan ve İstanbul'da Polis Müdürü olarak görev yaparken Rus himayesindeki bir vatandaşın hapishanede öldürülmesini emrettiği için açığa açılan Azmi Bey, Şerif'in öldürülmesini ayarlamak üzere Paris'e gönderildi. Tutulan suikastçı ava giderken avlandıysa da⁴⁶ Fransız polisi Azmi Bey'i sınırı geçmeden önce tutuklamayı başaramadı. Şerif Paşa kısa bir süre sonar, canına kastedilmesinden Talat, Azmi ve Damad İsmail Hafız Hakkı'nın haberdar olduğunu kesin olarak kanıtlayan mektupların birer kopyasını temin etti. Büyük Avrupa (*I. Dünya*) Harbi'nin patlak vermesi üzerine, Paris olayı ve Aziz Ali Mısırî olayının⁴⁷ yol açtığı skandallar nedeniyle bir süredir sessiz

⁴⁶ Suikasttan kurtulan Şerif Bey, "1921'de Eduvige Pairani ile ikinci evliliğini yaptı ve ömrünün son yıllarını, bu evliliğinden doğan ve İtalyan asilzadesi Kont Pelorini Manzoni ile evlenen kızı Melek Hanım'ın İtalya'daki evinde geçirdi." (Birinci, 2010: 2).

⁴⁷ "1914 Nisan'ında Mısır'a dönen Aziz Ali, Ağustos ayında İngilizlerden bir Arap devleti kurmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı başlatmayı tasarladığı isyana destek istedi. İngilizler önce bu teklifi zamansız buldularsa da gelişmeler Osmanlıların Almanya safında

kalan İttihatçılar, Azmi'yi Konya Valisi yaptı ve yukarıda bahsi geçen mektupları Şerif Paşa'ya satmakla suçlanan iki postane memurunun -gizli bir Divan-ı Harp tarafından yargılandıktan sonra- idam edilmesini sağladı.

Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında savaşın patlak vermesinden sonra, hükûmetin tutumunu eleştiren -politik önem taşıyan- herkes isyancı kabul edildi. Enver Paşa ve 'sağ kolu'⁴⁸'nin zalimliğini ilk tecrübe edenler Ermeniler oldu. 1915 yazı boyunca, neredeyse tüm mebuslar da dâhil olmak üzere Ermeni politik liderlerinin çoğu öldürüldü. Sabık Ermeni, Posta ve Telgraf Nazırı Oskan (*Mardikyan*) Efendi hapse tıklandı. Bu yetenekli memurun Hınçak veya Taşnak cemiyetleriyle hiçbir ilişkisi olmamıştı. Bununla birlikte, *Tanin* gazetesi tarafından -ki gazetenin yazı işleri müdür Hüseyin Cahit Bey ve Düyun-u Umumiye Başkanı Sir Adam Block gibi Avrupalı Türkofillerin görüşüne göre, en muteber komite üyelerinden biri olarak kabul edilmekteydi- 1913 yılında yeni basılan Türk posta pullarının üzerine Ermenice bir ibare konulmasını talep etmekle suçlandı.

Harpten önce Arap Komitesi, imparatorluğun Arap vilayetlerinde uygulanacak reformlar konusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bir anlaşmaya varmayı başardı. Ancak Cemal Paşa, Suriye'de yerini tahkim ettikten kısa süre sonra sulh maskesini çıkarıp attı ve Suriyeli Araplar arasında 'Haccac'⁴⁹a yakışır bir şöhret kazandı. Cemal Paşa, Seyyid Abdülhamid el-Zehravi (*Zöhravî Efendi*)⁵⁰, Abdülvahab El-İngiliz, Şükrü el-Aseli, Abdülkerim el-Halil gibi Arap kanaat önderlerinin idam edilmelerini emretti.⁵¹ Bu arada Türkler, sert bir askeri hükûmet tarafından baskı altında tutulmaktaydı. Eski ortakları hakkında çok şey bilen Vali Rahmi Bey'in nispeten bağımsız hareket edebildiği İzmir dışında, vilayet valileri görevden alınma pahasına hükûmetin en baskıcı ya da en kanlı kararlarını uygulamak zorunda bırakıldı. 1915 sonbaharından itibaren İstanbul'da, aralarına Almanların da katıldığı hafiyeler tarafından zaman zaman bir takım komploların 'keşfedildiği' ve çok sayıda kişinin tutuklandığı, bunlardan bazılarının idam edildiği, bazılarının ortadan kaybolduğu dışında çok az bilgi mevcuttur. Bunlar arasında çok sayıda subay, birkaç molla ve derviş ile eski komite mensubu da bulunmaktaydı. Ahmed Rıza, bu organın mensubu ve Meclis Başkanı olmasına rağmen, Ermenilerin katledilmesini protesto etme cüretini gösterdi. Bunun üzerine Talat Bey'in emriyle derhal hapse tıklandı ve Veliht Yusuf İzzeddin, Ahmed Rıza lehine müdahalede bulunmasaydı, hâli yamandı. Birkaç ay sonra Yusuf İzzeddin (*Zincirlikuyu'daki*), köşkünde öldürüldü. İstisnasız neredeyse tamamı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olan doktorlardan müteşekkil bir Tıbbi Komisyon, ölümünün intihar olduğunu tespit etti. Dahası, Balkan harbinde Doğu Trakya Şark Ordusu Komutanı Müşir Abdullah Paşa, İstanbul sokaklarında iki asker tarafından katledildi ve kimse katillerine dokunmaya cesaret edemedi" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 20-22).

Raporda anılan son iddia kesin olarak yanlıştır. Zira Türkçe kaynaklarda 28 Kasım 1905'te mareşalliğe/müşirliğe terfi eden ve Balkan harpleri esnasında "Doğu Trakya Şark Ordusu Komutanlığı"

savaşa katılacağını göstermeye başlayınca ekim sonunda onunla temasa geçtiler ve pratik bir sonuç çıkmamakla birlikte diyalogu bir süre devam ettirdiler. Ardından İngilizler'in Mekke Emîri Şerif Hüseyin ile anlaşarak 1916'da onun liderliğinde bir isyan başlatmaları üzerine Aziz Ali de isyancılara katıldı. Bu arada ismi Cemal Paşa tarafından Suriye'de idamla yargılananlar arasında yer aldı." (Buzpınar, 2020: 2-3).

⁴⁸ Talat Paşa kastedilmektedir.

⁴⁹ Zâlim lakabıyla meşhur Emevi valisi bkz. (Aycan, 1996: 447-448). Cemal Paşa'ya Haccac yakıştırmasını yapan kişinin İslam tarihine vakıf bir tarihçi olduğu aşikârdır ki bu da raporun oluşturulmasında tarihçilerden de istifade edildiği anlamına gelmektedir.

⁵⁰ "1912 seçimleri sonucunda Meclis dışı kaldıktan sonra Arap reformcu hareketi içinde aktif bir rol oynayan ve 1913 Paris Arap Kongresi'ne de başkanlık eden olan Zehravi, 1916 Âley yargılamalarında pek çok "ayrılıkçı" cemiyetin yöneticisi olmakla suçlanarak idam edildi." (Sezer, 2017: 109).

⁵¹ Cemal Paşa kendi kaleminden çıkma hatıratında bölgedeki yargılamalar ve idamlar hakkında şunları ifade etmektedir: "Abdülkerim el-Halil ile arkadaşlarının yargılanmaları, 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında devam etmiş ve ağustos sonlarında bitmişti. Bu yargılamada, ihtilalcilerin hain maksatları tamamen meydana çıkmış ve ihtilal teşebbüsünün genişliği ve mahiyeti beni cidden dehşete düşürmüştü. Dolayısıyla her ne şekilde olursa olsun, iç güvenliği tehlikeye koyabilecek en ufak bir teşebbüste bulunmak cüretini kendilerinde görebilecek olanları korkutmak için, mahkûmlar aleyhine Harp Divanı'ndan çıkan hükümlerin onaylanıp yerine getirilmesini, o zamanki duruma uygun bulmuştum. Esasen bu güç ve fevkalade hallerde ordu kumandanları, sonradan yüksek onaya sunulmak üzere Harp Divanlarının kararlarını onaylayıp uygulamaya yetkili olduklarından, bu meselede bu yetkimi kullanmak istediğimi daha evvelce Harbiye ve Dâhiliye Nazırlarına yazarak onaylarını da almıştım. Harp Divanı'nın mazbatasını okuduktan ve Ordu Adli Müşavirinin de oyunu aldıktan sonra hükmü onayladım ve ertesi gün Beyrut'ta uygulattım. Bu şiddetli muamele, 1915 Ağustos'u ortalarında yapılmıştı. İhtilalciler hakkında en merhametsiz tarzda hareket edeceğimi fiilen ispat eden bu icraat her tarafta iyi tesir yaratmış ve ihtilalcileri cidden korkutmuştu." Bkz. Cemal Paşa, 2006: 270-271.

görevinde bulunan Kölemen lakaplı bir Abdullah Paşa vardır ancak bu zât, raporda bahsedildiği gibi İstanbul sokaklarında katledilmemiş bilakis bu belgenin yayınlanma tarihinden (1917) çok sonra 1937'de İzmir'de hayatını kaybetmiştir (Dia, 1988: 128). Ayrıca Balkan harplerine katılan kumandanlar arasında müşirliğe terfi eden tek Abdullah, Kölemen Abdullah Paşa'dır (Balkan Savaşları'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri, 2004: 4-6).

3.4.1. İttihat ve Terakki Komitesi ve Müslüman Ulema

Birbirinden müstakil parçalar halinde derlenen raporun bu bölümünde hem İttihat ve Terakki'ye karşı düşmanlığın dozu artmakta hem de yerli ve yabancı kaynaklarla kolayca çürütülebilecek birkaç uydurma olay, gerçekten vuku bulmuş gibi lanse edilmektedir.

"İttihat ve Terakki Cemiyeti politik üstünlüğü ele geçirdiğinde cemiyete mensup pek çok Avrupalı, fikirlerini açıkça ifade edemeyen Türk yoldaşlarının aksine, cemiyetin dine ve ulemaya karşı sergilediği düşmanlığı yakışsız bulmuşlardı. Aralarında Hint Müslümanların sağlam dostu Sir Bampfylde Fuller'in de bulunduğu Avrupalı Hıristiyanlar, devrimin ilk aylarında komite liderlerini birkaç kez ülkelerinin iyiliği için inançlı Müslümanların düşmanlığını tahrik edebilecek her türlü hareketten kaçınmaya davet etmişse de bu ikazlar karşılık bulmamıştı. Komite subaylarının dini vecibeleri alenen hor görmesi, 13 Nisan 1909'daki askeri ayaklanmanın nedenlerinden biriydi" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 20-22). Raporun bu kısmının farklı ve güvenilir olmayan bir kaynaktan alındığı anlaşılmaktadır. Zira aynı raporun bundan önceki kısımlarında 31 Mart Vakası'nı İttihat ve Terakki'ye mensup ajan provokatörlerin tertiplemiş olduğu belirtilmekteyken bu kısımda 31 Mart'ın esas nedeni olarak komite subaylarının dini vecibeleri alenen hor görmesi ön plana çıkarılmıştır.

Raporda kesinlikle yanlış olduğu tespit edilen bir başka iddia da şöyledir: "24 Nisan 1909'da bu ayaklanmanın bastırılması sırasında, Sandanski ve Panitza adlı azıllı kabadayılardan başını çektiği Bulgar komitacı çeteleri, Türk subayları eşliğinde Fatih Camii'ne girmiş ve caminin kapılarını zorlayarak içeride bulunan çok sayıda molla ve talebeyi vurdu. Bu adamlar bazı hallerde Komite'ye karşı ayaklanmaya karışmış olabilirler ancak diğerleri, topların ve makineli tüfeklerin serbestçe kullanıldığı sokakların tehlikelerinden kaçmak için camilere sığınan masum insanlardı" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 23). 1909'da Hareket Ordusu İstanbul'a girdiğinde, Türk subaylarının Bulgar komitacıları eşliğinde sözde Fatih Camii'ni basarak camiye sığınanları katletmesi tamamen olmasa da 'büyük oranda' yanlış ve manipülatif bir ithamdır. 1909'da Arap Büro henüz kurulmamıştı ve İstanbul, Hindistan Ofisi'nin sorumluluk sahası dışındaydı. Bu bilgi, Arap Büro ve Hindistan Ofisi'nden temin edilemeyeceğine göre geriye birkaç güvenilir kaynak kalmaktaydı. Bu kaynaklar da dönemin İngiliz Sefiri ve askeri ataşesiydi. Dönemin İstanbul'daki İngiliz Sefiri Gerard Lowther'di ve Lowther askeri konulardaki istihbaratı dönemin İngiliz Askeri Ataşesi Albay Conyers Surtees'ten almaktaydı. Gerard Lowther'a sunulan askeri ataşe raporlarından Hareket Ordusu ile birlikte İstanbul'a gelen Bulgar komitacıların varlığını teyit etmemiz mümkündür. Dönemin askeri ataşesi Surtees, bu komitecilerin Yane Sandanski ve Todor Panitsa olduğunu belirtmektedir (TNA, FO 195-2323/26). Fakat ataşe raporlarında bahsi geçen Bulgar komitacıların Fatih Camii önündeki olay esnasında orada olup olmadıkları açık değildir. Ayrıca ataşe raporunda bahsi geçen olay şöyle nakledilmektedir: "Topkapı'dan Suriçi'ne giren Hareket Ordusu'na mensup bir kol, Fatih Camii'nin önünü işgal eden silahlı softalardan müteşekkil kalabalık bir grup tarafından engellenince, 'teslim ol' çağrısına kulak asmayan yaklaşık 150 kişiyi vurdu ve birçoğunu derdest etti. İlk teslim ol çağrısına uyanlarsa esir olarak Seraskerat'a gönderildi" (TNA, FO 195-2323/29). Ataşe raporunda da açıkça belirtildiği üzere Hareket Ordusu, camiye sığınanlara değil ellerinde silahlarıyla, birliklerin teslim ol çağrısına kulak asmayan softa grubuna ateş etmiştir. Hal böyleyken tümüyle kurmaca olmayan bu anlatı, ya alınan eksik ve yanlış istihbarat yüzünden ya da bilinçli manipülatif çarpıtmalara tevessül edilerek Lloyd George'a gönderilen rapora eklenmiş olmalıdır. Bu tarihte iki devletin savaşta olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başında İttihat ve Terakki Komitesi'ne mensup liderlerin bulunduğu göz önüne alındığında Hindistan Ofisi'nin edindiği, analiz safhasından geçirilmemiş ham istihbarat üzerinden zaman zaman Başbakanı manipüle etmeye yönelik propaganda unsurlarını da devreye soktuğu açıktır.

Raporun devamı şöyledir: “1909 tecrübesi komite liderlerine çok az şey öğretti. Örneğin, kendi idareleri altında beyaz köle ticareti rezilliğinin başlıca merkezlerinden biri haline gelen İstanbul’da fuhuşun hızla artmasını engellemek adına hiçbir şey yapmadılar. Avusturyalı ve Alman Yahudilerin genelevden biraz daha iyi ‘oteller’ açmalarına, Müslüman mebus ve subaylarını bu batakhanelere çekmek için özel adımlar atmalarına izin verildi. 1910’da Selanik’i ziyaret eden bir filonun denizcileri müstehcen sinematograf gösterileriyle ağırlandı. Benzeri gösteriler İstanbul’da da yapıldı ve ulemanın itirazlarına rağmen, tâ ki miralaylar bu iğrenç gösteriler nedeniyle askerlerin ahlakının bozulmasını protesto edinceye kadar bu itirazların hiçbir etkisi olmadı. 1911’de Musa Kazım Efendi’nin şeyhülislam olarak atanması, ulema arasında daha fazla rahatsızlığa neden oldu. Yeni şeyhülislam, alışılmışın dışında (*heteredoks*) ve keyfi hükümleriyle büyük bir memnuniyetsizlik yarattı ve nihayet Hakkı Paşa ile bozuştığında herkes rahatladı. Bu olaydan sonra İttihatçı liderler bir süre için din adamlarını kendi haline bıraktı ve taşraya kendi çıkarları için çalışan seyyar vaizler gönderdi. Bunların arasında *Kavm-i Cedid* müellifi Ubeydullah (*Efgani*) Efendi de vardı ki bu eser pek çok farklı görüşten Müslümanın birleşerek tekfir ettiği bir eserdir. Ubeydullah, İngiliz dostları tarafından Abdülhamid’in zaptiyelerinden kurtarılmış olsa da, Türkiye’ye döndükten sonra şiddetli ve önyargılı bir İngiliz düşmanı ve Kayzer’in Osmanlı Devleti ve İslam’ın yegâne dostu olduğu nazariyesinin etkin müdafii oldu. Ancak Aydın Mebusu, *Kavm-i Cedid*⁵²’i kaleme alarak büyük bir skandala imza attı. Ubeydullah, *Kavm-i Cedid* adlı eserinde, Hıristiyan devletlerin idaresi altındaki tüm Müslümanları ateist olarak nitelendirdikten sonra, Müslüman olmayan birini bile hayrete düşürecek şu izahı yapmaktaydı: ‘Hakiki Müslümanlar, Balkan harbinde Enver, Esad, Rıza ve Rauf önderliğinde savaşanlardır, Allah’ın selamı ve lütfu onların ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin diğer üyelerinin üzerine olsun’⁵³. Yine Türkleri kutsal bir ırk olarak tarif ettikten sonra ve onları (*Abdülkâdir*) Geylani gibi Arap evliyalarına gösterdikleri hürmetle takdis ettikten sonra, Türk birliklerine atıfta bulunarak şöyle devam etmekteydi: ‘Bu birliklerin atları bile, saygı duyduğunuz diğer milletlerin asil ve şerefli reislerinden çok daha mukaddestir.’ Ubeydullah, Ayasofya’da bu minvalde vaaz verdiğinde, sözleri bazı cemaat mensuplarının öfkesine yol açmışsa da bu protestolar zaptiye tarafından susturulmuştu.

Haziran 1913’te Mahmud Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra, İttihatçı yönetimin önündeki son engel de kalkmış oldu. Şeyhülislamlığa Hayri Bey atandı. Hayri Bey, 1915 yazına kadar bu görevi sürdürdü. Onun yöntemleri çokça eleştirildi. Şeyhülislam olarak, tamamen dini amaçlarla teşkil edilen ‘vakıfların’ Sinema salonlarına ve ‘Turan birahanelerine’ dönüştürülmesini engellemek adına hiçbir adım atmamış olması muhalifleri tarafından aleyhine kullanılmış olsa da, azledilmesi hayrına oldu. Hayri Bey, meslektaşlarının Ermenilere yönelik katliam politikasını eleştirecek kadar cesur ve bağımsızdı. Aynı şekilde Enver’in divan-ı harplerinin emriyle birkaç Müslüman vaizin idam edilmesini de protesto etti. Bu vaizler, Alman ittifakını kınamış ve kürsülerden Alman İmparatorunu tenkit etmişlerdi. Hükümet bunları tutuklattı ve vatana ihanet suçlamasıyla Şer’i mahkemelere sevk etti. Davalar, şer’i mahkemelerin Müslüman olmayan bir yöneticiye veya Müslüman olmayan bir ittifaka yönelik davaları çözmeye yetkisi olmadığı gerekçesiyle reddedildi. Hükümet, Hayri Bey’in itirazlarına rağmen, bu vaizleri yeniden tutuklayarak sivil mahkemede yargıladı ve idama mahkûm etti. Tam da bu sıralarda, medreselerde ve doğrudan şeyhülislamın denetimine tâbi Fatih’te bulunan mekteplerde, güçlü bir Alman karşıtı ruhun alametleri belirmeye başladı.⁵⁴ Bu medreselerden mezun talebelerin, laik mekteplerden mezun olanlara nazaran, devlet memuriyetine atanma hususunda zorluk yaşayacaklarına inanmak için somut nedenleri vardı. Evkaf Nazırı, talebeleri isyana teşvik eden müderrisleri azletmek için harekete geçse de, Hayri Bey buna itiraz etti. Maarif Nezareti’ndeki Alman danışmanlar, memur yetiştiren yüksek mektep müfredatlarından dini eğitiminin derhal çıkarılmasını talep etti. Bunun üzerine hükümet, prensipte Alman

⁵² Ubeydullah Efgani, Dersaadet matbaasında basılan hicri 1331 (1912-1913) tarihli bahsi geçen eserine, *cihad* vurgusuyla giriş yapmaktaydı: “Ey müminler, eğer din-i mübin-i İslâm’ın rükûn-ı azâmî olan mâlen bedenî cihad mefruzunda kusur ve fütur eder de dinimizden irtidat ederseniz Cenâb-ı Hak sizi bütün bütün terk ile yerinize diğer bir kavm-i cedid halk buyuracaktır.” (Efgani, 1331: 2).

⁵³ Ubeydullaf Efgani’nin bu iddialara karşı savunması ise şöyledi: “700 senelik Türk Hakanlığını İslâmiyetin kiblegâhı olan hilafet-i uzmayı, vatani, İslam nâmusunu muhafaza ettiklerinden seyf-i sarim Hazret-i Halid ve Eyüb el-Ensari mesabesinde bulunan Abdülhalim ve Enver, Bekir, Rauf, Cavid ve emsali büyük ve küçük askerlere ve onlara mâlen ve nakden muavenette bulunan ağniya-i şâkirine ta’zimen ve takdimen salavat getirmeliğim bazılarınca adâb-ı şer’iyyeye muhalif gibi yazılmış...” (Efgani, 1322: 2).

⁵⁴ Hayri Bey’in itirazları paragrafı da Arap Bülteni’nden alınmıştır. (TNA, FO 882/25/3).

danışmanların desteklenmesine ve Müslümanları ilgilendiren davalar haricindeki tüm davaların sivil hukuk mahkemelerinde görülmesine karar verdi. Hayri Bey, şeyhülislamlık yetkilerinin daha da azaltılmasını protesto ederek istifa edince, yerine Musa Kazım getirildi. Bu tarihten itibaren mutaassıp ulemaya yönelik infazlar devam etti, medrese talebeleri ve sarıklılar takımının kıdemli üyeleri sürgüne gönderildi. Vicdanlı Türk uleması ise harbi ve harbe yol açan politikayı tasvip etmemekteydi. Bu ulema, nüfuzlarının azalmaya başladığının, Türk gençleri üzerindeki hâkimiyetlerinin giderek gevşediğinin farkındaydı. Fanatik 'milliyetçiler' tarafından idare edilen ve liberal fikirlere sahip dini bütün ulemanın yerine, dinsiz⁵⁵ fırsatçılar⁵⁶ tarafından yönlendirilen yeni bir ulema sınıfı yaratmak isteyen bir İttihat Terakki'nin istenmediğini anlamışlardı. Ancak ellerinden itiraz etmekten fazlası gelmemekte ve alenen protesto etmek her geçen gün daha da tehlikeli bir hâl almaktaydı" (TBL, IOR/L/PS/18/B26: 23-24).

4. Sonuç

Zaman zaman son derece güçlü ve etkileyici pasajların yer aldığı bu derleme raporda, ele alınan çoğu olay, yerli ve yabancı kaynaklarla kolayca teyit edilebilecek niteliktedir. Fakat bu olayların 'yorum'lanması belirli bir amaç doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu amaç da savaş halinde olunan bir ülkenin entelektüel ve politik gücünü hasıraltı etmek yahut başbakana yaranmak maksadıyla olumsuz bir imaja büründürmektir. İmparatorluk tebaasının merkezi iktidar karşısında itaatkâr olduğu tespiti raporda yer alan önemli tespitlerden biridir. İngilizler, David Lloyd George'un başbakanlığı döneminde (1916-1922), I. Dünya Harbi'nde galip geldikten sonra -hiç şüphesiz bu rapordaki tespitlerin de tesiri ile- 13 Kasım 1918 ve 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmiştir. İngilizler bu işgaller esnasında, Osmanlı tebaasının politik iktidara karşı itaatkâr bir yapıya sahip olduğu varsayımlarını sınama imkânı bulmuşlar ve 19 Mayıs 1919'da başlatılan milli mücadele neticesinde hiç de öyle sandıkları gibi kaderlerine tamamen boyun eğen bir milletle karşılaşmadıklarını deneysel olarak tecrübe etmişlerdir. Raporda ayrıca, bağlı bulunduğumuz pozitivist tarih yöntemiyle doğrulanması ya da çürütülmesi oldukça güç bazı 'yorum'lar mevcuttur. Bu yorumlara göre, 1908 sonrası imparatorlukta gerçekleştirilen birçok suikastın faili olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Pozitivist tarih yöntemi belirli savların, deliller/belgeler yahut en azından mantiki gerekçelerle desteklenmesi prensibine dayalıdır. Hal böyleyken raporda herhangi bir belge ortaya konulmaksızın bütün bu suikastlarda İttihat ve Terakki'nin parmağı olduğunu iddia etmek rapordaki sübjektif-manipülatif yaklaşımı ele veren bir çok unsurdan sadece biridir. Nitekim 31 Mart isyanı ve Mahmud Şevket Paşa suikastının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işi olduğu yönündeki iddialar da ispatlanamayan yorumlar olmaktan öteye geçememektedir. Bu raporun satır aralarına bakarak, Türk tarih yazımında hala tartışma konusu olan 31 Mart Vakası'nda İngilizlerin hangi tarafı desteklediğine dair ipuçları edinmek de mümkündür. Raporda 31 Mart Vakası'nın ardında Almanya'nın yer aldığı ima edilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki İngilizler bu olayda İttihat ve Terakki muhalifi *Volkan gazetesi*, *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti* ve muhafazakâr Müslüman ulemayı desteklemişlerdir.

Raporda 31 Mart Vakası'na, *Tanin* gazetesi ve Yazı İşleri Müdürü Hüseyin Cahid'e sıklıkla atfı yapılmasına rağmen *Volkan* gazetesi, *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti* ve muhafazakâr ulema hakkında olumsuz bir tek eleştiri dahi yapılmaması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Sadece bu rapora bakarak dahi, İngilizlerin 1908-1917 arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhafazakâr ulemayı, *Volkan* ve *Serbesti* gazetelerini, *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'ni, Ermenileri, Rumları, Bulgarları ve Sırpıları desteklediği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Rapordaki ifadelerden İngilizlerin, Sadrazam Kıbrıslı Kamil ve Sadrazam Hüseyin Hilmi paşaların görevinden ayrılmasına son derece içerlediği anlaşılmaktadır. Bu olaylar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin

⁵⁵ Ubeydullah Efgani, İttihat ve Terakki'ye karşı Hürriyet ve İtilaf başta olmak üzere muhalif unsurlar tarafından da kullanıldığı anlaşılan "dinsiz" ithamı hakkında şöyle bir izahta bulunmaktadır: "Evvelemin hükümet-i asker ve ordu-yı asker kendi vazifelerinde siddik ve sadakatle faaliyet ve son derece sa'y ü gayret ve bedel-i himmet edüp de savm u salât ve hac gibi ibadette kusur ve fütur ederse bu gibi kusurlarından dolayı hükümet ve asâkiri ve kumandanlarını bir kimse dinsizlik gibi tâbir ile zem ü kadh ederse katli vâcib" tir (Efgani, 1322: 10-11).

⁵⁶ "irreligious time-servers."

baskıları sonucunda gerçekleştiğinden, İngilizler cemiyete cephe almışlardır. Cemiyeti Almanlara kaptırmamak adına birkaç teşebbüste bulunmuşlarsa da imparatorluğun Almanya ile II. Abdülhamid döneminde geliştirdiği politik ve askeri dengeleri değiştirmeyi başaramamışlardır. Raporda ayrıca İttihat ve Terakki ulemasına mensup Ubeydullah Efgani'nin milli din ve milli devlet inşa etme çabaları, *Kavm-i Cedid* adlı kitaptan manipülatif örneklerle ortaya konulurken Müslüman muhafazakâr ulemanın tekfir müessesesinden destek alınması da son derece manidar görünmektedir. İngilizler farmasonluk meselesinde de her nasılsa muhafazakâr ulema ile aynı safta yer almaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti milliyet ve din ayırt etmeksizin tüm Osmanlı tebaasını hukuk önünde eşit haklara sahip birer Osmanlı yurttaşı haline getirmeyi amaçlayan Osmanlılık ülküsünü hayata geçirmişken İngilizlerin dünya basınında Osmanlı'nın Rum, Bulgar, Ermeni ve Sırp tebaasına zulüm ve katliam yapmakta olduğu propagandasını hızlandırması da ayrıca dikkate şayandır. Liberal kapitalist paradigmanın öncüsü emperyalist İngilizler, Yunan bağımsızlığını, Arap bağımsızlığını, Bulgar, Sırp ve Ermeni bağımsızlıklarını desteklerken, hukukun üstünlüğü ilkesini benimseyen, batılı müfredatlara göre öğrenim görmüş, liberal görüşlere sahip, yabancı dil bilen meşruti monarşi taraftarı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, sırf İngiliz politikasına hizmet etmiyorlar diye alenen cephe almışlardır. Bunun yanı sıra raporda oryantalist motifler de göze çarpmaktadır. II. Meşruiyetin ilanı, Hareket Ordusu'nun İstanbul'u zaptı ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi sonucunda anayasaya ve basın hürriyetine kavuşan, meclisi ve Kanun-ı Esasî'si olan bir meşruti monarşi valisine 'diktatör' lakabının yakıştırılması bunun müşahhas örnekleri arasındadır. Cemal Paşa, Suriye Vilayeti Genel Valisi ve IV. Ordu Komutanı'dır. Cemal Paşa'nın, ülke harbin ortasında dört bir cephede çarpışırken ve Ortadoğu'daki Arap unsurlar İngilizler ve Fransızlar tarafından sürekli kışkırtılırken vilayetdeki tahılı kontrolü altına alması gayet normal bir askeri-idari tedbir iken bu tedbir, raporda tröst-borsa-zimmete para geçirme üçgeninde manipüle edilmiştir. Hatta bununla da yetinmeyip Cemal Paşa'nın Lübnan halkını topyekün, bilinçli ve sistematik olarak aç bıraktığı iddia edilmiştir. Bütün bu çarpıtmaların arkasındaki asıl niyetin, hem 1916'da Arap Büro'nun kurulmasında hem de Sykes-Picot gizli anlaşmasının imzalanmasında öncü rol oynayan Mark Sykes'ın Fransızlarla birlikte Ortadoğu'yu yeniden şekillendirme planına zemin hazırlamak olduğu aşikârdır.

Balkan harplerinden sonra Osmanlılık yerine Türkçülük ülküsünü benimsemek zorunda kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, anayasal-hukuki temellerini Thomas Hobbes'un 'insan insanın kurdudur' felsefesi ile maddeci-mekanisist-dindışı-pozitif sermayeci temeller üzerine bina etmiş (Duralı, 2013:19) İngilizler tarafından dinsizlikle, heteredoks milli ve seküler bir din yaratmaya çalışmakla, geleneksel dini ve ruhban sınıfını hor ve hakir görmekle itham edilmesi ise en hafif tabirle tutarsızlıktır. İngiliz istihbaratının bu toptancı ithamla, İttihat ve Terakki'nin Britanya ve Rusya'daki Müslüman nüfusa yönelik 'Türk hilafeti ve cihad çağrısını', 'Arap hilafeti ve dinsizlik propogandası'yla savuşturma gayretinde olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla Francis Bacon'dan itibaren 'bilgiyi güç' olarak telakki eden Britanya'nın bir taraftan ordu ve donanmasıyla imparatorluk topraklarını işgal etmek öte yandan istihbarat birimleri aracılığıyla dünya kamuoyunu abartılı Bulgar ve Ermeni katliamı propagandasıyla Osmanlı aleyhinde kışkırtmak; milliyetçilik ile halifeliği Arap tebaayı imparatorluktan koparmak; farmasonluk ve dinsizlik suçlamasını ise İttihat ve Terakki'yi içerden yıpratmak amacıyla bir 'silah'a dönüştürme gayreti içinde olduğu aşikârdır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Annuaire de Législation Française/Publié par la Société de Législation Comparée. (1902). Paris.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I. (1997). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aycan, İ. (1996). Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 14, İstanbul, s. 447- 448.
- Balkan Savaşları'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları), (2004). Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bardakçı, M. (2015). Enver, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baubérot, J. (2000). Histoire de la Laïcité en France, Paris: Presses Universitaires de France, Humensis.
- Birinci, A. (2002). 31 Mart Vak'asının Bir Yorumu, Türkler Ansiklopedisi, 13, (Ed., Hasan Celâl Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), s. 335-375, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Birinci, A. (2010). Mehmet Şerif Paşa (1865-1951), Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 39, İstanbul, s. 1-2.
- Britannica. (2023a, 21 Haziran). Hierophant, Erişim adresi: https://www.britannica.com/topic/hierophant?utm_campaign=bextension&utm_medium=chrome&utm_source=ebinsights&utm_content=hierophant
- Britannica. (2023b, 20 Mayıs). Propaganda. Erişim adresi: <https://www.britannica.com/topic/propaganda>
- Britannica. (2023c, 28 Mayıs). Dominance and Dominions. Erişim adresi: [https://www.britannica.com/place/British-Empire/Dominance-and-dominions#ref86627%20\(Eri%C5%9Fim%20Tarihi:%202011.%202008.%202023](https://www.britannica.com/place/British-Empire/Dominance-and-dominions#ref86627%20(Eri%C5%9Fim%20Tarihi:%202011.%202008.%202023)
- Buzpınar, Ş. T. (2020). Aziz Ali Mısırî, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 30, Ankara, s. 2-3.
- Cemal Paşa, (2006). Hatıralar, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çiçek, M. T. (2012). Cemal Pasha's Governorate in Syria, 1914-1917, Doktora Tezi. Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Diyânet İslâm Ansiklopedisi, (1988). Kölemen Abdullah Paşa, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 128.
- Doessant, S. (2009). Le général Louis André, l'affaire Dreyfus et l'affaire des Fiches, Bulletin de la Sabix, Société des amis de la Bibliothèque et de l'Histoire de l'École polytechnique, 43, s. 26-27.
- Duralı, Ş. T. (2013). Çağdaş Küresel Medeniyet: Anlamı, Gelişimi, Konumu, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Efganî, U. (1322/1906-1907), Kavm-İ Cedid'de Salavat Bahsine Mu'teriz Olanlara Kur'an'ı Azimü's-Şanın İnzar ve İhtarı, İstanbul: Şems Matbaası.
- Efganî, U. (1331/1905-1906), Kavm-i Cedid, İstanbul: Dersaadet Matbaası.
- Elmas, M. (2020). I. Cihan Harbi'nde Osmanlı Devleti Üzerindeki Yahudi Etkisi, Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Ergül, S. (2019). Cemâleddin Efganî ve Fikirleri, İstanbul: Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi.
- Ertekin, F. (2021), Tarihte Yöntem Problemi Üzerine Bazı Düşünceler, Tarih Düşüncesi Yazıları, Yay. Haz: Arzu İbişi Temelli, Cemalettin Ergün, Ayhan Bıçak, s. 98-107.

- Ertekin, F. (2022a). 31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğü, *Harp Tarihi Dergisi*, 6, s. 65-94.
- Ertekin, F. (2022b). İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Fergusson, T. G. (1984). *British Military Intelligence 1870-1914: The Development Of A Modern Intelligence Organization*, University Publications of America.
- Foreign Office (FO) 881/5168A.
- Foreign Office (FO) 195-2323/26.
- Foreign Office (FO) 195-2323/29.
- Foreign Office (FO) 882-25, No.3, No. 23, No. 29.
- Gilmour, D. (2004). George Nathaniel Curzon (1859-1925), *Oxford Dictionary of National Biography: From The Earliest Times To The Year 2000*, Ed: H.C.G. Matthew & Brian Harrison, C. 14, Oxford University Press, 792-799.
- Gökbayır, S. (2012). Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), s. 61-96.
- Göl, H. (2021). Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7 (1), s. 334-362.
- Hanioglu, Ş. (1989). Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908, *Middle Eastern Studies*, 25 (2), s. 186-197.
- India Office Records and Private Papers IOR/L/PS/18/B267.
- India Office Records and Private Papers IOR/L/PS/18/B309.
- Karaman, H. (1994). Cemâleddin Efganî, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10, İstanbul, s. 465-466.
- Kedourie, E. (1971). Young Turks, Freemasons and Jews, *Middle Eastern Studies*, 7 (1), s. 89- 104.
- Koloğlu, O. (1992). Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağ, *Tarih ve Toplum*, 18 (108), s. 46-48.
- Kuneralp, S. (1999). Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922), İstanbul: İsis.
- Kurşun, Z. (2000). İbrahim Hakkı Paşa, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21, Ankara, s. 311-314.
- Küçük, C. (1991). Bâbüali Baskını, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4, s. 389-390.
- Mohs, P. A. (2008). *Military Intelligence and the Arab Revolt: The First Modern Intelligence War*, London and New York: Routledge.
- Ortaylı, İ. (1981), İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479.
- Oxford Dictionary of National Biography: From The Earliest Times to the Year 2000*. (2004). Ed: H. C. G. Matthew & Brian Harrison, 50, Oxford: Oxford University Press.
- Polat, Ü. G. (2010). Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 26 (76), s. 97-132.
- Polat, Ü. G. (2023), İhanet mi Taktik mi? Cemal Paşa'nın Suriye Krallığı Meselesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 38 (1), s. 207-230.
- Saini, R. K. (2018), England Failed To Do Her Duty towards Them: the India Office And Pauper Indians in the Metropole, 1857–1914, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 46 (2), s. 226-256.

- Selvi, H. (2023, 28 Mayıs) ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Öyküsü ve Gerçekler, Erişim adresi:<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/>
- Sezer, S. (2017), Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Tartışmaları ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti, Doktora Tezi. Galatasaray Üniversitesi, İstanbul.
- Sursockhouse, (2023, 3 Nisan). Early History. Erişim adresi: <https://sursockhouse.com/early-history/#:~:text=The%20Sursock%20family%20is%20a,within%20the%20flourishing%20Ottoman%20Empire>
- The National Archives (TNA). (2023, 15 Ocak). Erişim adresi: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/browse/r/h/9c89500d-be8b-4d4d-9d40-a74cfd8f7de7>
- The National Archives (TNA). (Ocak 1916). CAB 42/7, Establishment of an Arab Bureau in Cairo.
- Tunaya, T. Z. (1988). Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, İkinci Meşrutiyet Dönemi. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunç, S. (2011), Quai D'orsay Belgelerinin Işığında II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Suriye'de Ayrılıkçı Eğilimli Bir Muhtariyet Girişimi: Reşit Mutran olayı, Tarih İncelemeleri Dergisi, 26 (2), s. 475-506.
- Türkmen, Z. (2003), Mahmud Şevket Paşa, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 27, Ankara, s. 384-386.
- Uçarol, R. (1995). Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Vaultier, J. B. (2006). Émile Combes, Vulgarisation et Politique de la Préhistoire, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest, 113 (2), s. 7-28.
- Westrate, B. (1992) The Arab Bureau: British Policy in the Middle East 1916-1920, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Yozgat, N. ve Kartın, C. (2021). Arap Bürosu'nun Gizli Raporları: Arap Bülteni, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (2), 247-286.